

Աբդուլ Համիդ հավասար է գրո: Քերականական գրքերում  
|| հանդիպող «դժգոհ ենք», «դժբախտ ենք», «աղատ չենք» և  
նման այլ բառեր վտանգավոր էին և ջնջվում էին, որպես թե  
դրանք կարող էին արտահայտել օսմանյան աղդի տրտունջը:  
«Եղբայր» բառը արգելված էր, քանի որ կարող էր հիշեցնել  
տարաբախտ սուլթան Մուրադին, «հիվանդ» բառն էլ արգել-  
ված էր, որովհետ հիշեցնում էր «հիվանդ մարդ» խոսքը:

#### ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

#### Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը

Հայկական հարցի լուծումը: Ալի և Ֆուադ փաշաները: Թուրք-ռու-  
սական պատերազմը: Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերը:  
Աբդուլ Համիդը և հայերը: Կոմիտեների կազմակերպումը: Լի-  
միտյան պատերազմը: Վաղարշապետներ, ճեղակյաններ: Քյամիլ փա-  
շայի սադրազամությունը: 1894 թ. խռովությունը: Սասունի շարդը:  
Հաճոքայի հողվածք: 1896 թ. անկարգությունները: Ռուսների պատ-  
հասությունները հայերի կողմից: Բարձրագույն Դուռը պայթեցնե-  
լու փորձ: Հարձակում Խալիլ Ռիֆաթ փաշայի դեմ: Ջարդ: Հայկա-  
կան հարցը և մեծ տեղությունները: Աբդուլ Համիդի փառափա-  
նությունը:

Ալի և Ֆուադ փաշաների<sup>7</sup> ժամահակաշրջանում կարևոր  
և մեծ դեր էին խաղացել երիտասարդ հայերը: Աբդուլ Ալի-  
դի ժամանակի անվանի ղեկավարները հայերի համար ներ-  
քին կանոնադրություն [Ազգային սահմանադրություն]  
պատրաստելու գործին ձեռնարկելիս, դիմել էին ֆրանսիա-  
կան դպրոցներում կրթություն ստացած հայ նշանավոր  
մարդկանց: Սակայն դրանից հետո || փոխվեց վերաբեր-  
մունքը դեպի հայերը: Մուրադ V-ի գահընկեցությունից հե-  
տո սկսել էին անարդարություններ գործադրել հայերի  
նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով որքան էլ հայոց սլատրի-  
արքը բազմիցս բողոքներ էր ներկայացրել Բարձրագույն  
Դռանը և հայերի համար շարունակ բարենորոգումներ կա-  
տարելու խոստումներ ստացել, բայց այդ խոստումներից և  
ոչ մեկը չէր կիրառվել: Այդ միջոցին օսմանյան պետության  
և Ռուսաստանի միջև պատերազմի ծագումը, Աբդուլ Հա-  
միդի վատ կառավարման հետևանքով օսմանյան բանակ-

ների կրած պարտութիւնը իբրև առիթ նկատելով, Սան-Ստեֆանո մտած ուսններին դիմավորելու համար հայերի կողմից մի պատվիրակութիւն ուղարկվեց: Պատվիրակութիւն ղեկավար ներսեսը [պատրիարք] երկար տեսակցութիւն էր ունեցել մեծ իշխան Նիկոլայի հետ: Ներսես պատրիարքի խնդրանքի հիման վրա Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրում ավելացվել էր հետևյալ հոդվածը.

Հոդված 16. Քանի որ ուսական բանակի կողմից Հայաստանի պարսլումը և նրա վերադարձումը օսմանյան պետութիւնը կարող է վեճերի և տարաձայնութիւն պատճառ դառնալ երկու պետութիւնների հարաբերութիւններում, ուստի Բարձրագոյն Դուռը հանձն է առնում հայերով բնակված նահանգներում անմիջապես գործադրել տեղական պահանջների համապատասխան բարենորոգումներ և բրիտանականներին պաշտպանել քրդերից և չերքեզներից»:

Մինչև այդ ուսական կառավարութիւնը բոլորովին չէր զբաղվում հայերով: Օսմանյան երկրներում Ռուսաստանին ամենից ավելի զբաղեցնող քրիստոնյա ժողովուրդը հանդիսացել էին միայն նրանց բուլղար եղբայրները: Ռուսական կառավարութիւնը Բալկաններում իր մտադրութիւնն իրագործելուց հետո, ուշադրութիւնը դարձրել էր դեպի Անատոլիա: Բարձրագոյն Դուռն հանգեւ հայերի պաշտպանութիւնն ստանձնելով, ուսական կառավարութիւնն աշխատում էր Անատոլիայում ստեղծել հայկական հարց: Ռուսաստանի նպատակն էր հուսադրել հայերին և այս կերպով գրգռել նրանց օսմանյան պետութիւն դեմ:

Սակայն Բարձրագոյն Դուռը երբեք չէր ցանկանում ուսնների ձեռքը տալ նման մի զենք, այդ իսկ պատճառով հոժարել էր ուսնների ցանկացածից ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծել: || Այս մասին ցուցաբերել էր նաև իր բարկացակամութիւն հաստատուն մի երաշխիք\*\* 1878

\* Վիկտոր Բերար, Սուլթանի քաղաքականութիւնը, Հայերը մինչև Ստամբուլի պարիսպներ առաջացած մեծ իշխան Նիկոլային մի պատվիրակութիւն էին ուղարկել (էջ 144):

Ժորժ Կալիս, Արևելյան հարցերը, 1877 թ. ուսական զորքը Ստամբուլի վրա առաջացման ժամանակ հայերը ցույցեր են կատարել և պատվիրակութիւն ղեկավար Ներսես պատրիարքը գաղտնի տեսակցութիւն է ունեցել մեծ իշխան Նիկոլայի հետ (էջ 32):

\*\* Վիկտոր Բերար, Սուլթանի քաղաքականութիւնը, էջ 14:

թվականի հունիսին Բարձրագույն Դուռը Անգլիայի հետ կնքեց Կիպրոսի դաշինք անունով պաշտպանական մի համաձայնություն, որով Անգլիայի կառավարությունը երաշխավորում էր օսմանյան պետության Անատոլիայի հողերի ամբողջականությունը: Սրա փոխարեն նորին վսեմություն սուլթանը երկու պետությունների միջև առաջիկայում կայանալիք որոշման համաձայն, Անգլիային խոստանում էր հիշյալ երկրի բարվոք կառավարումը և այդտեղ գտնվող քրիստոնյա և այլ հպատակների պաշտպանության համար անհրաժեշտ բարենորոգումների գործադրումը:

Այդպիսի ուսական և անդրազանց կառավարությունների հովանավորությունը հայերի նկատմամբ պատճառ էր դարձել օսմանյան պետության երկմտության և կասկածանքին: Որպեսզի շփոթնի, որ հայերը գործիք դառնան Ռուսաստանի և Անգլիայի ձեռքին, Բարձրագույն Դուռը հայերին խոստանում էր ստեղծել անհրաժեշտ նպաստավոր պայմաններ: Նույնիսկ թույլատրվել էր, որ հայերը պատվիրակություն ուղարկեն Բեռլինի կոնգրեսին: Բարձրագույն Դուռն այս թույլտվության հիման վրա էլ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը հիմք ծառայեց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածին, որը ձևակերպվել էր հետևյալ կերպ.

«Բարձրագույն Դուռը խոստանում է հայաբնակ նահանգներում անհապաղ գործադրել տեղական կարիքներին համապատասխան բարենորոգումներ և բարեկարգություններ և պահպանել հայերի ապահովությունը քրդերից և շերքեզներից»:

Այս մասին Բարձրագույն Դուռը իր ձեռնարկելիք կարգադրությունները որոշակի ժամանակներում հայտնելու է պետություններին, իսկ պետություններն էլ հսկելու են այդ կարգադրությունների գործադրմանը»:

Հայերով բնակեցված նահանգներն ինչ վաճառ լճի հյուսիսային և հարավային կողմերը և Սասունի շրջակայքը, էրզրումի, Մուշի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Ալեքսանդրետի, Զեյթունի, Մարաշի և Ադանայի շրջանները:

Թեև Բեռլինի դաշնագրով Բարձրագույն Դուռը հանձն էր առել նման խոստումներ, դայց այդ բարենորոգումները

1880 թվականից մինչև 1890 թ. Բարձրագույն Դռան կողմից մնացել էին անհետևանք, իսկ հայերը այդ ուղղությամբ պահանջ չէին ներկայացրել: Այդ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում ռուսական քաղաքականությունը կորցրել էր իր ազդեցությունը. ամենից ավելի տիրապետող քաղաքականությունը Անգլիայի և Եռյակ զինակցության քաղաքականությունն էր: Իսկ Անգլիան այդ միջոցին || հայաբնակ նահանգների համար ոչ մի պահանջ չէր ներկայացնում:

Նման գործելակերպով Բարձրագույն Դուռը հետապնդում էր մի նպատակ, այն է՝ ռուսների ցանկության համաձայն ինքնավարություն ստացած Հայաստան ստեղծելու փոփոխում, օսմանյան սլետության տերիտորիալ ամբողջականությունը պահպանելու համար Անատոլիայում զբաղվել բարենորոգությամբ: Սակայն այդ միջոցին միանգամայն այլ էր Անգլիայի կարծիքը: Ստամբուլի անգլիական դեսպանը խոսում էր այն մասին, որ Թուրքիայի համար ամենաճիշտ քաղաքականությունը պիտի լինի այն, որ բազմաթիվ քրիստոնյա տարրերի ապրած նահանգներում ծառայեն այնպիսի մարդիկ, որոնք լինեն տիպար պաշտոնատարներ: Իսկ լորդ Սոլսբերին, սլաշտպանելով իր դեսպանի մտքերը, այս ձևով էր արտահայտում իր դիտողությունները. «Անգլիան, նկատի ունենալով մեծ տերությունների կողմից հնարավոր համատեղ միջամտության հետևանքով առաջանալիք գծվարությունների հավանականությունը, այս վերջին տարիների ընթացքում հրաժարվել է Բեռլինի 61-րդ հոդվածի գործադրման ու ընդհանուր բարենորոգումներ կատարելու համար Բարձրագույն Դռանը բռնագատելուց և, հյուպատոսություններից ստացած տեղեկությունների հիման վրա կարծիք կազմելով, խոսում է միայն վատ կառավարման մասին»\*:

Ահա այս բոլորից պարզվում է, որ Անգլիայի կառավարությունը երբեք չի խոսում ո՛չ բարենորոգումների և ո՛չ էլ Հայաստանի ստեղծման մասին, այլ զանգատվում էր միայն երկրի բոլոր կողմերում տարածված կառավարման վատ ձևից, իսկ հայերը փորձով հասկացել էին, որ ոչ մի օգուտ չի ստացվում Եվրոպայի առաջ հայտարարված և ոչ

\* «Կապույտ դիրք», 1896, էջ 2:

մի անգամ չգործադրվող բարենորոգումներից: Հայերը ևս այդ հոռի վարչությունը վերացնելու համար հարմար էին նկատում պատվավոր պաշտոնյաների նշանակումը: Այդ ժամանակաշրջանում Օսմանյան երկրում հալերը վալելում էին կատարյալ ազատություն: Եկեղեցիներում ազատորեն կատարում էին բոլոր տեսակի ծեսերն ու արարողությունները, սլալատում, կալսերական զանձարանում, Բարձրագույն Դռնում ծառայում էին բազմաթիվ հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Օրինակ, Հակոբ փաշան ֆինանսների մինիստր էր, կառավարչություններում, դատարաններում և նման վստահություն պահանջող պաշտոններում ծառայում էին մեծ թվով հալեր: Գրեթե բոլոր նահանգներում կուսակալներին աորնթեր համարյա բոլոր քաղաքական գործերը ղտնվում էին հայերի ձեռքին: Ավելի ճիշտ 1880-ից մինչև 1888 թվականը օսմանյան կառավարության ամենակարևոր պաշտոններում ծառայում էին հայերը: Աբդուլ Համիդը իր կալսերական զանձարանում հայերին էր ծառայության վերցնում, արտոնում էր, որ հայ ուսանողները Եվրոպա դնան սովորելու: Հայերի ուշիմությունն ու ուղղամտությունը հալտնի լինելով, նրանց մանր-մունր սխալներին երբեք կարևորություն չէր տրվում:

Հայերի և մուսուլմանների միջև կային անհամաձայնությունն առաջացնող մի քանի կետեր՝ քրդերի հարձակումները, տեղական պաշտոնյաների սլարտազանցությունները... Թեև հայերը զանդատվում էին օսմանյան վարչության հոռի վերաբերմունքից, սակայն չէին դադարում իրենց համար մեծ վտանգ համարել նաև ռուսներին: Հայերը 1870 թվականից ի վեր շափազանց առաջադիմել էին Կովկասում, իրենց սահմանները տարածել էին մինչև Վրաստան, մեծ թիվ կազմելով Թիֆլիս և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում: Որոշ ժամանակ հետո հալերը, իրենց իրավունքները սլալտսլանելու համար Փարիզում հիմնել էին «Հնչակ» անունով մի կազմակերպություն: Այս կազմակերպության նպատակն էր հալերին կառավարել սոցիալիստական սկզբունքներով:

Հնչակյան կուսակցությունը Եվրոպայում բազմաթիվ հրատարակություններ ունենալուց հետո, ի վերջո հաստատվել էր Լոնդոնում:

Կուսակցության նպատակը լիակատար անկախություն-

ևր շէր, նույնիսկ Օսմանյան երկրում եղած նրա անդամնս պահանջում էին միայն, որ կառավարութիւնը քրդերի հանդէպ մի քիչ ավելի խիստ պատիժ սահմանի. դանգատվում էին նաև պարտազանց կուսակալներից և անպետք ոստիկաններից: Հնչակ կուսակցութեան հիմնական նպատակն էր հայկերով բնակված նահանգներում իրագործել բարենորոգումներ:

Ռուսական կառավարութիւնը իր սահմանները թուրքահայերի առաջ փակելու համար Հայաստանում կազմակերպել էր ոստիկանական կազմ: Ռուսական կառավարութիւնը հայերից ոմանց ցարի հովանավորութիւնը խոստանալով, աշխատել էր նրանց դարձնել օրթոդոքս: Յուրաքանչյուր կուսակալի, կառավարչի մոտ պահում էր իր լըրտեսները, օրինակ, էրզրումում այդ պարտականութիւնը կատարում էր Հասան-կալայի դատավորը:

Ռուսաստանի այս վերաբերմունքը մեծ գրգռածութիւն էր առաջացրել Անատոլիայում: Բոլորը մտատանջվում էին Ռուսաստանի այս գործողութիւններից: Դրա համար խիստ դաւրանում էին նաև կոմիտեները: Մի կողմից Ռուսաստանը օսմանյան պետութեան համար վտանգավոր գործողութիւններ էր կատարում, մյուս կողմից էլ Արդուլ Համիդը Ռուսաստանին հակառակ էր գործում: Արդուլ Համիդը առավելապես Եվրոպայում գտնվող իր երկրների պահպանման համար ապավինել էր Եռյակ դաշնակցութեանը, իսկ Անատոլիայի նահանգների սլահպանման համար՝ Անգլիայի հովանավորութիւնը: Ստամբուլ եկած և իրեն || այցելած գերմանական կալսոր Արդուլ Համիդի ամենից մտերիմ բարեկամն էր:

Անգլիական քաղաքականութիւնը թեև որոշ ժամանակ սկսել էր կոյրցնել իր կարեւորութիւնը, բայց Քյամիլ փաշայի սաղրազամութեան կապակցութեամբ դարձյալ ստացաւ իր նախկին ազդեցութիւնը:

Արդուլ Համիդը մեծ ուշադրութեամբ հետևում էր Եվրոպայի քաղաքականութեանը: Մինչև այդ ժամանակ առանձին մնացած Ռուսաստանը արդեն գտել էր մի բարեկամ: Արդուլ Համիդը, տեսնելով Ռուսաստանի հզորացումը, սկսել էր աստիճանաբար բարեկամութիւն ցույց տալ Ռուսաստա-

նին: Այդ օրվանից սկսած փոխվեց նաև հայերի հանդեպ նրա վերաբերմունքը: Սակայն գոյություն ունեին այս փոփոխության պատճառ հանդիսացած այլ կարևոր ազդակներ ևս: 1887 թվականին Աբդուլ Համիդի համակրությունից հետո մնացած Սալիդ փաշան ցանկանում էր գործի գլուխ անցնել: Առանց որևէ պատճառի Սալիդ փաշան պահանջեց գործադրել Բեռլինի դաշնագրի հոգովածները հայերի մասին: Աբդուլ Համիդը կարծեց, թե Սալիդ փաշան կաշառվել է հայերի կողմից: Արդեն մի կողմից էլ մտատանջվում էր շնչակ կուսակցության կազմվելուց: Հատկապես հայերի գաղտնի սադրանքների մասին պաշտոնյաների գանգատները վախեցնում էին Աբդուլ Համիդին:

Աբդուլ Համիդը իր այս վախը փարատելու համար ըստիպված եղավ նախ մոտենալ քրդերին: Խիստ հսկողության տակ առնվեցին հայ պաշտոնյաները և հակակառ հրատարակությունները: Այդ պահից սկսեցին իրար հաջորդել աքսորումները: Կուսակալների կողմից թննության առնվեցին եկեղեցիների և դպրոցների մասին տրված հրովարտականները: Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարական թույլտվությամբ: Հարկերի գանձման նկատմամբ ցուցաբերվեց խստություն և բռնություն: Միևնույն ժամանակ քրդներն էլ իշխանությունների օժանդակության վրա վստահ, սկսեցին գործել իրենց ցանկությունների համաձայն: 1889 թվականին հայերի վիճակը ծայր աստիճան դժվարացավ:

1890 թվականին հայոց Ազգային ժողովը Աշքյան պատրիարքի միջոցով դիմում ներկայացրեց Բարձրագույն Դռանը: Այս դիմումին Բարձրագույն Դուռը պատասխանեց շատ քաղաքավարի կերպով: Սակայն երեք ամիս հետո, ուլիմանա, որտեղից եկած հրամանի հիման վրա, խուզարկվեցին հայ եկեղեցիները: Նրանք ջանկանում էին գտնել հայ հեղափոխականների պահած զենքերն ու ռումբերը: Էրզրումի դեպքի պատճառով Աբդուլ Համիդի և հայերի միջև զրույթյուն ունեցած համաձայնությունը իսպառ անհետացավ: Դրանից հետո Աբդուլ Համիդը կարծեց, թե այլևս հայերի բոլոր գործողություններն ուղղված են իր դեմ և բոլոր հայերն էլ ղեկավարվում են || կոմիտեների կողմից:

Սյուս կողմից էլ հայերը համոզվեցին, որ Աբգուլ Համիդից քաղցրությամբ ոչ մի բան չի կարելի ձեռք բերել և հետևաբար անհրաժեշտ է նրան սարսափեցնել: Դրանից հետո հայերը այլևս հետամտ չեղան ստեղծելու այնպիսի մի կացություն, որը վախեցներ Աբգուլ Համիդին և Եվրոպայի ուշադրությունը գրավեր Անատոլիայի վրա, նույնիսկ մեծ տևությունների միջամտության պատճառ հանդիսանար:

Այս հարցում սակայն կոմիտեները շատ էին սխալվում և հայերին մղում էին դեպի վտանգավոր ուղի: Այս պատճառով էլ կոմիտեների միջև սկսել էր անհամաձայնություն առաջանալ: Հնչակյան կուսակցությանը պատկանողներից շատերը ծառայել էին ռուսական բանակում և մտել ռուսական զաղտնի կազմակերպությունների մեջ: Սրանք չէին ջանկանում խորհրդակցություններով ժամանակ վատնել և կողմնակից էին ամեն ինչ անել միանգամից: Դրանից հետո հայերի մեջ կազմակերպվում է իսկական հեղափոխական կուսակցություն: Այս կուսակցությունը մինչև 1893 թվականը Հնչակյան կուսակցության հետ գործում էր միասնաբար, ալիքի ուշ կազմակերպվեց «Դրոշակ» անունով առանձին կուսակցություն:

«Դրոշակ» կուսակցության նպատակն էր հայերին մղել հեղափոխության և այս հեղափոխության համար ապահովել Ռուսաստանի օժանդակությունը: Հնչակյանները Թուրքիայից ավելի վախենում էին Ռուսաստանից և բացեիբաց արտահայտում էին այդ անվստահությունը: Իսկ դրոշակյանները կարծում էին, թե Ռուսաստանը կազատագրի հայերին: Արդյոք նրանք նպատակ չունեին բուլղարների նման միանալ Ռուսաստանի հովանու տակ, իսկ հետո այս միությունն ուղղել Ռուսաստանի դեմ:

Սակայն այս մտայնությունը երկար չտևեց և նրանք էլ ստիպված եղան Ռուսաստանի դեմ դուրս գալ: Այդ ժամանակ հնչակյանները եռանդագին շարունակում էին իրենց գործը: 1891 թվականից սկսած ուժեղ թափով գործում էին պաշտոնատարների դեմ: Նրանց նպատակն էր, ինչ ձևով ուզում է լինի, հրավիրել Եվրոպայի միջամտությունը: Նրանք, իմանալով Բարձրագույն Դռան և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունեցող համաձայնությունը, գտնում էին, որ սետք չէ կորցնել ոչ մի րոպե: Այս խնդիրը իրականացնելու

համար դիմում էին ամեն տեսակ զոհողությունների և միջոցների: || Մինչև իսկ հայ հայրենասիրական ընկերության կողմից հրատարակված մի հայտարարության մեջ ասված էր. «Եվ վերջապես հաջողություն ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է շատ բան. նախ պետք է շատ ժամանակ և փող. անհրաժեշտ է նաև շատ արյուն թափել: Մեր պարտականությունը կատարելու համար մեզնից շատերը զենքով և գրչով սպառազինված իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով պետք է զոհաբերվեն»:

Նրանք մտածում էին բոլոր հայերին համախմբել մի նշանաբանի տակ և Եվրոպային ներկայացնել մի Հայաստան՝ օսմանյան պետությունից դժգոհ Հայաստան: Սակայն հայ ազգը ամբողջությամբ դժգոհ չէր օսմանյան վարչությունից: Արդարև, գյուղացիները տանջվում էին, ողբում էին, սակայն խաղաղության, հանգստավետության և առևտրի վարժված մարդիկ, հատկապես պետական պաշտոնատեղիների բաղմաթիվ ծառայողներն ու պաշտոնատարները երբեք չէին գանգատվում: Հարստության տեր դարձած հայերը և պետական ծառայողները երբեք էլ համակրանք չէին տալիս դեպի կուսակցությունները, նույնիսկ նրանց հանձնում էին կառավարությանը, իսկ կոմիտեները հարուստներին սարսափեցնելու համար նրանց մի մասին ահաբեկում էին, մի մասին էլ սպանում:

Կոմիտեների այս վերաբերմունքը սարսափ առաջացրեց հարուստ մարդկանց և պետական պաշտոնյաների միջև: Վերջապես սրանք էլ սկսեցին հավանություն հայտնել կոմիտեների գործունեությանը: Հայաբնակ քաղաքները կամաց-կամաց ենթարկվեցին կոմիտեներին: Այս կոմիտեների ղեկավարները ապրում էին հասարակության աչքից ծածկված և կեղծ անունով. օրինակ, սրանցից մեկը պարոն Մինե անունով ամբողջ մի տարի ապրել է Մարգվանում: Այդ ժամանակներում հրապարակ է գալիս մի հրաման. բոլոր խանութները փակվում են, հետո փողոցում պատի վրա փակցվում է մի ազդարարություն, այդ ազդարարությունում ծանուցվում է մի պաշտոնյայի անուն, հետո էլ այդ պաշտոնյան դիմավորվում է զնգակներով: Իսլամների և քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցած ամեն վեճ ստանում էր ապստամբական, պատերազմական բնույթ: Օրինակ,

Թողատում մի գորգի, Սեբաստիայում մի ձեռնակառքի համար զինված ընդհարում էր առաջացել։ Բազմաթիվ հայ խռովարարներ զինված, երբեմն էլ ձի հեծած շրջում էին քաղաքներում, սրանք հայ գյուղացիներին գրգռում էին մուսուլմանների դեմ, դրա համար պատրվակ բռնելով մի աղջկա իսլամանալը, ոչխարի գողությունը, մի արտի վեճի առարկա դառնալը։ Հետո ընդհարումները հաջորդում էին իրար, սպանում էին հարկաժամաք ոստիկանին, տեղի էին ունենում հարձակումներ քարավանների և պետական գանձարանի վրա\*։

Վերջապես որոշվեց առաջացնել մեծ խռովություններ։ Որոշվեց առաջին մեծ խռովությունը բարձրացնել Սասունում։ Սասունի ապստամբությունը տեղի ունեցավ 1894 թ. հոկտեմբերին։ Հենց որ շարժումը սկսվեց, իսկույն միջամտեցին դեսպանները։ Եվրոպական պետությունների կողմից դեպքի վայր ուղարկվեց քննիչ հանձնաժողով։ Օսմանյան, ֆրանսիական, ռուսական և անգլիական պատվիրակներից բաղկացած հանձնաժողովը վեց ամիս մնաց Մուշում։ Այստեղ, հունվարից մինչև հուլիս, հանձնաժողովը հարյուր յոթ նիստ գումարեց, այդ ժամանակամիջոցում լսեց հարյուր իննսուն վկաների։ Անգլիական կառավարությունը այս բնությունների ֆրանսերեն փաստաթղթերը հրատարակեց «Կապույտ գրքում»։ Այս ապստամբության մասին ֆրանսերեն լեզվով կազմված տեղեկագիրը ստորագրվեց ռուս, անգլիացի և ֆրանսիացի պատվիրակների կողմից։ Այդ շրջանում ռուսական և ֆրանսիական պետությունները պաշտպանում էին Աբդուլ Համիդին, փակ Անգլիան՝ Ռուսաստանին։ Ըստ երևույթին պատվիրակներից երկուսը քննության վայր էին եկել գաղտնի հրահանգներով։

827

|| Սասունի շրջանը գտնվում է Վանա լճից դեպի արևմուտք, Մուշի և Դիարբեքի ղաշտերի միջև։ Սասունը թեև լեռնոտ շրջան է, սակայն բնակչությունը բավական խիտ է։ Բնակչությունն է՝ 15000 քուրդ և 12000 հայ։ Քրդերի և հայերի բնակավայրերի միջև որպես սահման ընկած է մի լեռ։ Քրդերի և հայերի կենցաղի մեջ գոյություն չունեն տարբերություն, միակ տարբերությունը կրոնն էր։

\* Վիկտոր Բեուր, Սուլթանի քաղաքականությունը, էջ 178։

Սակայն եթե մեկ ուրիշ տարբերություն կար, ապա դա  
 ալն էր, որ քրդերը այս շրջանը համարում էին իրենց սե-  
 փականությունը և այդտեղ բնակվող հայերից հարկ էին  
 վերցնում: Այս շրջանը անգամ արքունիքի համար ծառա-  
 յում էր որպես եկամտի աղբյուր: Այսպես, օրինակ, երբեմն  
 պալատից ստացվում էր հեռագիր հետևյալ բովանդակու-  
 թյամբ. «Ուղարկեցեք հինգ հարյուր լիրա»: Կուսակալը պա-  
 տասխանում էր. «Հարկերը հավաքվել են»: Հեռագրերը  
 այլևս իրար են հաջորդում: Այնուհետև կուսակալը գիտեր,  
 որ եթե մեկ ուրիշ հեռագրով էլ նման պատասխան տար,  
 պաշտոնանկ կլիներ, և գուցե աքսորվեր Ֆիզան, ուստի  
 սկսում էր նեղել երկրի հարուստներին:

1892 թ. Մուշի կուսակալը նորից այսպիսի վիճակի մեջ  
 էր դրվել և Սասունից հարկեր հավաքելու համար դիմել էր  
 հայերով բնակված ավաններին: Հայերը հայտնել էին, որ  
 չեն կարող երկու անգամ հարկ վճարել: Այս բանից ազդված  
 կուսակալը մի տարի հետո որոշեց այդ մերժման համար  
 վրեժ լուծել:

Կուսակալը հայերի դեմ շարժում առաջացնելու համար  
 նախապես բորբոքեց քրդերի մոլեռանդությունը: Դրա հե-  
 տևանքով հայերը ամբողջովին ենթակա մնացին քրդերի  
 վրիժառության: Մագումով ադանացի, բժշկական դպրոցում  
 սովորած Համբարձում Բոյաջյան անունով մեկը հայերին  
 կոչ արեց դիմադրություն ցույց տալ: Մուշին հարևան նա-  
 հանգների կուսակալներն էլ հետևեցին այդ կուսակալի օրի-  
 նակին: Սակայն սրանք հարկ հավաքելու ժամանակ հան-  
 դիպեցին հայերի դիմված դիմադրությանը: Ավելի ուշ կա-  
 ռավարությունը ստիպված եղավ զինվորական ուժ ուղարկել  
 նրանց դեմ: Բայց, ինչպես պնդում էր Բարձրագույն Դուռը,  
 զորքը դեռ տեղ չհասած, հայերը ապստամբություն բարձ-  
 րացնելու նպատակով այրել էին իրենց դյուղն ու ավանը  
 և քաշվել սարերը: Իսկ պատվիրակների ներկայացրած զե-  
 կուցագրում բոլորովին հերքվում էր այդ դեպքը: Հիշյալ զե-  
 կուցագրում եղած պնդումի համաձայն քաղաքային և զին-  
 վորական իշխանությունների տված հրամանով քրդերը  
 հարձակվել էին գյուղերի վրա, բայց ետ էին մղվել, որից  
 հետո զինվորական ուժեր ուղարկելու ||անհրաժեշտություն  
 էր առաջացել: Այդ ժամանակ զինվորները այրել էին գյուղ-  
 երը և բազմաթիվ մարդկանց կոտորել:

Եվրոպայի պատվիրակների թե՛ այս հայտարարությունը և թե՛ ուրիշ փաստաթղթերը օսմանցի պատվիրակների կողմից ընդունվել են որպես բացարձակ իրողություններ: Ըստ նրանց կարծիքի, քրդերի հարձակումը հայերի վրա ուներ երկրորդական նշանակություն, որովհետև բոլոր այս հարձակումների մասին հրամանները տվել էին տեղական պաշտոնյաները, որոնց ձեռքում քրդերը դարձել էին դործիք: Բացի դրանից, պատվիրակների ներկայացրած դեկուցագրի հետևանքով կատարված քննության եզրակացության մեջ հայտարարվում էր, որ պետության հանդեպ հայերի որևէ դատապարտելի արարքի չեն հանդիպել: Դարձյալ նույն դեկուցագրերի համաձայն, եթե հայերը կառավարության դեմ ապստամբական շարժում կատարած էլ լինեն, քանի որ այս խառնակությունը կանխելու համար միջոցներ չեն ձեռնարկվել և քրդերի ու հայերի միջև առաջացած վեճերին արգելք չեն հանդիսացել, այդ բոլորի համար մեղադրյալներ պատասխանատու էին տեղական պաշտոնական անձինք: Ըստ պատվիրակների դեկուցագրերի, հայերի առաջ քաշած մեղադրանքները ճիշտ են և գլուղներն այրողներն էլ եղել են քրդերը և զորքը: Նրանք վկաներին լսելով և տեղում հետաքննություններ կատարելով կատարելապես պարզել էին անկարգությունների պատճառ հանդիսացող դեպքերը և նրանց հեղինակներին:

Խառնակությունից առաջ այրված այգ գլուղերում կային 450—500 ընտանիքներ. այս ընտանիքներից յուրաքանչյուրում եթե առնվազն հաշվենք տասական անձ, ապա մեղադրյալ կորուստը կկազմի 4500—5000 մարդ\*:

\* \* \*

Մինչև ժամանակ Դիարբեքիում էլ ջարդ տեղի ունեցավ: Եվրոպացիների համար այս կոտորածների վկաներ էին կաթոլիկ միսիոներները և ֆրանսիական փոխհյուպատոսը:

Դիարբեքիում գտնվում է Հայաստանի ճիշտ կենտրոնում: Տիգրիսի հյուսիսում գտնվող այս քաղաքի բնակչության կեսը քրիստոնյա էր: Մինչև վերջին ժամանակներս

\* Եվրոպացի պատվիրակների դեկուցագիրը, «Կապույտ գիրք», էջ 143—147:

քրիստոնյաներն ու մուսուլմաններն ապրում էին եղբայրաբար: Սակայն 1880 թվականից սկսած այստեղ ևս կրկնվեցին Սասունի դեպքերը: Այստեղ տիրող գրգռված վիճակը իր վրա էր հրավիրել այս քաղաքում գտնվող ֆրանսիական հյուպատոսի ուշադրությունը: Տեղական պաշտոնական անձինք || իրոք բարյացակամություն չէին ցուցաբերում հայերի հանդեպ: Իսկ 1885 թվականից հետո նահանգապետ էնիս փաշայի ժամանակ թշնամությունը գնալով ավելի էր սրվել:

էնիս փաշան միշտ թշնամական զգացում էր սնուցում եվրոպացիների հանդեպ, մինչև իսկ հյուպատոսները մի ժամանակ բողոք էին հայտնել նրա անարդար գործերի դեմ, իսկ դեսպանները պահանջել էին տեղափոխել նրան: Նա Դիարբեքի լուսակալ նշանակված ժամանակ այն աստիճանի անբարյացակամություն էր ցուցաբերել, որ ֆրանսիական դեսպանը իսկույն ձեռնարկել էր անհրաժեշտ միջոցներ: Էնիս փաշան Դիարբեքի լուսակալ նշանակված պահին բռնությամբ մի հեռագիր է ստորագրել տվել քրիստոնյա երեւելիներին, որում իր կուսակալ նշանակվելու կապակցությամբ շնորհակալություն էր հայտնվում Աբդուլ Համիդին: Սակայն այս հեռագիրը տարածայնության ու վեճի պատճառ էր դարձել քրիստոնյաների միջև: Նրանցից շատերը դանգատ էին հայտնել իրենց եպիսկոպոսին և բողոքի հեռագրեր տեղացել Ստամբուլ:

Թուրք պարագաներում էնիս փաշան գործում էր քրիստոնյաների դեմ, պնդում էր, որ հայերը մտադիր են հարձակվելու մզկիթների վրա, որ հայերի պահանջած բարենորոգումը վնասակար է մուսուլմաններին: «Հոկտեմբերի երեսունին ֆրանսիական հյուպատոսը տեղեկացրել էր, որ ժողովներ են տեղի ունեցել Զեմիլ փաշա անունով մեկի բնակարանում, և այս ժողովներին մասնակցել է Զիլանի շեյխը իր տղայի հետ: Քրիստոնյաների դեմ ամենավտանգալիոր ծրագրերը պատրաստվել էին այս ժողովներում, մզկիթների պատերին ազդարարություններ էին փակցվել: Հայերի պահանջած բարենորոգումների էության մասին գաղափար չունեցողները հեռագրել էին Աբդուլ Համիդին և հայտարարել, որ ստացվելիք պատասխանը եթե գոհունակություն չպատճառի իրենց, նույնմբերի մեկի ուրբաթ օրը վրեժ կլուծեն քրիստոնյաներից»:

Հոկտեմբերի 31-ին հոգևոր պետերը, դիմելով ֆրանսիական հյուպատոսին, տեղեկացրել էին, որ հաջորդ օրը կուտորած է տեղի ունենալու: Այս պատճառով հյուպատոսը պաշտոնապես այցելել էր կուսակալին, իսկ կուսակալը հայտարարել էր, որ այդ լուրերը անհիմն են, կարգ ու կանոնը ևրեր չի խանգարվի, և քրիստոնյաները ոչ մի բանից վախենալու պատճառ չունեն:

830

Նոյեմբերի առաջին օրը եպիսկոպոսները, քաղաքի երեւելիները դարձյալ դիմել են ֆրանսիական հյուպատոսին և տեղեկացրել, որ քրդերը քաղաք են մտել, և կեսօրին սկսվելու է ջարդը: Սակայն հյուպատոսը հայտնել է նրանց կուսակալի հայտարարությունը, նրանք էլ հյուպատոսի հանձնարարությամբ գնացել էին կուսակալի հետ հանդիպում ունենալու: Կուսակալը սրանց էլ պատասխանել էր, որ խաղաղությունը և կարգը չեն խանգարվի, և հանձնարարել էր, որ քրիստոնյաները բաց անեն իրենց խանութները և ղբաղվեն իրենց գործերով: Կուսակալի հանձնարարության հիման վրա եպիսկոպոսներն էլ հանձնարարել են բաց անել խանութները և ղբաղվեն իրենց գործերով:

Արդարև մինչև կեսօր ամեն տեղ տիրում էր խաղաղություն ու հանդարտություն: Սակայն կեսօրից հետո հյուպատոսը իր բնակարանը վերադառնալու ժամանակ տեսնում է, թե ինչպես է մեծ սղկիթից դուրս եկող ժողովուրդը վաղում՝ իր առջև ունենալով շուրս ոստիկան, և անմիջապես գալիս է հյուպատոսարան: Դրանից հետո ամբողջ հարձակվել էր քրիստոնյաների թաղերի, շուկաների վրա: Այս հարձակման հետևանքով հայերը ապաստանել էին ֆրանսիական հյուպատոսարանում և եկեղեցիներում:

Այս կատորածը շարունակվել էր ամբողջ երեք օր: Բայց այս դեպքերը ամբողջի գործն էր. քաղաքի երեւելիները աշխատում էին կանխել դրանք: Հյուպատոսը այս դեպքի մասին մի նամակ էր ուղարկել կուսակալին: Հրոսակները թեև ցանկացել էին հարձակվել հյուպատոսարանի վրա, սակայն հյուպատոսը ջիւնել էր իր դռնապաններին, որոնք և կրակ էին բացել հարձակվողների վրա:

Հյուպատոսի նամակից հետո հյուպատոսարանի պաշտպանության համար ուղարկվել էր մի սպա և մի դասակ զինվոր:

խոռվության երրորդ օրվա երեկոյան հյուպատոսը հեռագրել է դեսպանատուն. պալատից ստացված հեռագրով հրամայվել էր ջարդի տեղիք չտալ:

Ասկայն այս պարագան բոլորովին վստահութիւն չէր ներշնչել հյուպատոսարան ապաստանածներին: Նրանք տասներկու օր մնացին հյուպատոսարանում և պարենը վերջանալուց հետո միայն ստիպված եղան դուրս գալ այն-տեղից:

Այս ջարդի մասին մեծ տերութիւններին ներկայացված դեկուցման մեջ ցույց էր տրված 1191 սպանւած և 285 վիրավոր. հյուպատոսը հրդեհված և ավարի ենթարկված դյուղաքաղաքների թիւը համարում էր 119:

831 Դեկտեմբերի 31-ին նորից սկսվել էր ջարդը. շնայած պալատից || ուղարկված Աբդուլլահ փաշան քրդերին կոչ էր արել հանդարտութիւն պահպանել, բայց ուրբաթ օրերին քրիստոնյաների շրջանում առաջանում էր ընդհանուր երկյուղ:

\* \* \*

Անատոլիայում տեղի ունեցած այս խռովութիւնների պատճառով մեծ տերութիւնները 1895 թվականի մայիսի 11-ին մի հուշագիր ներկայացրին Բարձրագոյն Դուռն: Այս հուշագրով նրանք պահանջեցին, որ թուրքական կառավարութիւնը իրագործի բարենորոգումներ կատարելու իր խոստումը: Նրանք առաջարկում էին, որ ընտրվելիք կուսակալները, նշանակումից առաջ, ենթարկվեն մեծ պետութիւնների ստուգմանը, վերջնականորեն ճշտվեն տուրքերի քանակը և ապա գանձվեն, ոստիկանները ընտրվեն մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդներից, սահման դրվեն քրդերի արոտավայրերին և ձմեռանոցներին, հսկողութիւն սահմանվի նրանց հնարավոր զաղթերի նկատմամբ: Ի պատասխան այս առաջարկութեան, Բարձրագոյն Դուռը հունիսի 3-ին կազմեց մի նախագիծ: Ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը ոչ միայն շնորհունեց այդ նախագիծը, այլև հայտնեց, որ այն քննարկման անգամ արժանի չէ: Բարձրագոյն Դուռը իր այս նախագծով մերժում էր դեսպանների առաջարկը և հայտնում էր, որ այս միջամտութիւնը ոտըն-ծգութիւն է սուլթանի վեհապետական իրավունքների դեմ:

Արդուլ Համիդը իր քաղաքականությունը իրագործելիս չէր ցանկանում, որ որևէ մեկը անհանգստացնի իրեն: Այս պատճառով պետությունները սկսեցին փնտրել հարցի լուծման նոր միջոցներ:

Օսմանյան երկիրը արյունով ողողած այս ջարդերի վերաբերյալ Եվրոպայի քաղաքականության մեջ նկատվեցին տարբեր հոսանքներ: Սրինակ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Հանոթոն դրում էր այնպիսի հոգվածներ, որոնց մեջ Արդուլ Համիդը առհասարակ ունի հարգած չէր համարվում: Այդ հոգվածներից մեկում նա հետևյալ դատողություններն էր անում.

«Ես այստեղ չեմ աշխատելու ճշտել, թե ո՞ւմ վրա է ընկնում ջարդի նախնական պատասխանատվությունը: Ընդհանուր առմամբ այդ ջարդը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև տեղի ունեցող հազարավոր վեճերից մեկն էր: Այս խնդիրը շատ լավ կարելի էր լուծել փոխադարձ բանակցությունների միջոցով: Հավանական է, որ լուծման այս բնական և խոհեմ եղանակի ձախողման պատճառը եղել է Եվրոպայի միջամտությունը գործին:

832 Անցյալ ձմեռ սկսված բանակցությունները շատ, նույնիսկ չափազանց շատ երկար տևեցին: Ստամբուլում նախ դեպքերի, ավելի ուշ բանաձևերի և արձանագրությունների վերաբերյալ ձեռք առնվեցին վարանոտ միջոցներ: Այս խնդրի լուծման համար շատ ջանք գործադրեցին Ջեփադ, Սայիդ և Քյամիլ վաշաները, բայց միշտ էլ նկատվում էր մերթ մեղմ, մեղմ կոպիտ վերաբերմունք: || Բայց Արդուլ Համիդը, որը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել կառավարման բոլոր գործերը, հավանաբար հասկանում էր, թե լուծման ինչ եղանակ է հարկավոր:

Վերջապես այս հարցը ևս լուծվեց: Ամենքն էլ հանգիստ շունչ քաշեցին, երբ իմացան, որ համաձայնությունը կայացել է:

Մտքերն սկսել էին բորբոքվել Բուլղարիայում, Մակեդոնիայում, Անատոլիայում, իսկ մուսուլմանական տարրը գտնվում էր հուզման մեջ: Մի կողմին տրվող նպաստավոր պայմանները պատճառ էին դառնում մյուս կողմի պահանջադրումին:

Չափազանցությունից ոչ զուրկ լուրերի համաձայն,

շարիրը ընդգրկել էր ամբողջ երկիրը: Խառնակություն էր տիրում նախ Ստամբուլում, ապա Հայաստանում, ավելի ձիշտ ամբողջ Անատոլիայում՝ Զեյթունում, Տրապիզոնի և Դամասկոսի կողմերում... Նույնիսկ ասում են, որ Եմենում էլ այսօր խառնակ վիճակ է, ավելի ձիշտ ընդհանուր խառնակություն: Արգարև, այսօր Թուրքիայում գոյություն ունեն խառնակության և վատթարացման աղբյուրներ: Ահա այս պատճառով էլ լուրջ վտանգ գոյություն ունի նաև Եվրոպական հպատակների համար:

Անգլիայում չեն հավատում Աբդուլ Համիդի խոստումներին, ավելի ձիշտ նրա ուժին և ազդեցությանը: Մեկ առ մեկ հիշատակում են նրա խոսքերը և վերաբերվում մեծ կասկածամտությամբ:

Ընդհանուր դրության մասին այս կարգի մտքեր հայտնելուց հետո Հանոթոն խորհուրդ էր տալիս քաղաքական ղեկավարման գործում օժանդակություն ցույց տալ Աբդուլ Համիդին:

Յրլըզլի քաղաքական շրջանները շատ բարձր գնահատեցին Հանոթոյի այս հոգվածը: Մինչև իսկ Աբդուլ Համիդը՝ դրանից շատ գոհ մնացած լինելով, հոգվածը «Ռեվյու դը Պարի» թերթում հրատարակվելուց հետո Հանոթոյին շնորհեց «Իմթիալ»-ի (գերազանցության) պատվո նշանը:

Հանոթոն արտաքին գործերի մինիստր նշանակվելիս էլ վարում էր մի քաղաքականություն, որը զոհունակություն էր պատճառում Աբդուլ Համիդին և նրա համախոհներին: Հանոթոն ասում էր, որ «Եթե ցանկանում են պահպանել Թուրքիայի տերիտորիալ ամբողջականությունը, ապա պետք է օժանդակեն, որ Աբդուլ Համիդը իր ազդեցությունը գործադրի միայն իր իրավասության սահմաններում»: Ահա այս էր Հանոթոյի հիմնական քաղաքականությունը: Պարոն Հանոթոյի նման գործելակերպի համար պատճառներ կային: Նա երբեք հաշվի չէր առել Ֆրանսիայի հպատակների ներկայացրած բողոքները:

834 Սակայն Հանոթոյի այս խոսքերը լավ ազդեցություն չգործեցին Անգլիայում. նույնիսկ լորդ Սոլսբերին Լոնդոնի քաղաքապետարանում արտասանած իր ճառում պախարակեց Հանոթոյի այդ վերաբերմունքը: Այնուամենայնիվ պարոն Հանոթոն հայտարարեց, որ ինքն ազատ է իր ցանկացած ձևով շարժվելու:

«Հանրոթոյի այս քաղաքականութիւնը ոչ մի օգուտ չէր կարող ապահովել ոչ Ֆրանսիայի, որի քաղաքական ազդեցութիւնը Արեւելքում գնալով նվազում էր, ոչ էլ Թուրքիայի համար, որը օրից օր ավելի էր մոտենում իր կործանմանը: Իսկ միայն օգուտ էր բերում Սամանյան երկրի վրա բռնացող անկուշտ, նրա վերջին դրամական աղբյուրներն իսկ կլլող և Թուրքիային սարսափելի տոկոսներով փոխառութիւններ տվող մարդկանց»:

Սակայն կոմիտենները գործեցին ավելի մեծ անհամբերութեամբ: Նրանք 1895 թ. սեպտեմբերի 28-ին մի բողոքադիր էին հանձնել Բարձրագույն Դռան: Այդ բողոքագրի բովանդակութիւնը հետևյալն էր:

«Մենք բողոքում ենք հայերին իրենց երկրում ոչնչանելու համար հիմնականում Բարձրագույն Դռան կողմից գործադրված ճնշումների դեմ:

Ինքնուրույն բողոքում ենք մի քանի տարուց ի վեր մեր երկրում հայտարարված պատերազմական դրութեան համար: Պատերազմական այս դրութիւնը պատճառ է դառնում նահանգների կամայական կառավարման:

Բողոքում ենք նաև քաղաքական ձեռքադրութիւնների, բանտարկւածների նկատմամբ թույլատրվող վայրագ վերաբերմունքի, հարկահաւաքների բռնութիւնների ու ճնշումների դեմ:

Բողոքում ենք նույնպես քրդերի և կանոնավոր դորքի կողմից դրեթև ամեն օր կատարվող զինված հարձակումների դեմ: Սասունի գեպերից հետո, բազմաթիւ խոստումներ տրված լինելով հանդերձ, ոչ մի ապահովութիւն չի իրագործված մեզ այդ հարձակումներից ազատելու համար:

Ահա մեր այս օրինական խնդրանքների համար պահանջում ենք՝ կյանքի և ինչքի ապահովութիւն, պատվի և արժանապատւութեան պահպանում, խղճի, մամուլի, ընդհանուր հավաքութեան ազատութիւն, հաւասարութիւն օրենքի առաջ, բանտարկյալների դատաքննութիւն դատարանների կողմից, գնդ կրկու թույլտւութիւն, վեց նահանգներում վարչական միավորների պակասեցում, || հիշյալ նահանգների ժողովուրդների բաժանումը ըստ ազգագրական սկզբունքների, հիշյալ վեց նահանգների համար մեկ

835

\* Պիեռ Կիյար և Լուի Մարժերի, Հանրոթոյի անձնական քաղաքականութիւնը, էջ 35:

նահանգապետի նշանակում, տեղական ժողովի օժանդակութեամբ կայսեր անունից գործերի տնօրինում այդ նահանգապետի կողմից, այդ ժողովի անգամների նշանակում ընդհանուր քվեարկութեամբ՝ առանց նկատի առնելու նրանց ազգութիւնը, կրօնը և հասարակական դիրքը, հարկերի պակասեցում, աղաների և բեկերի օգտին կիրառվող կոռի վերացում, տասանորդի վերացում, ամբողջ երկրի համար նույն քանակի հարկի նշանակում, քրդերի պահանջած ասլօրինի տուրքերի վերացում, հայերի իրենց անձնական կալվածքների տիրացում և նման տեղական կարիքներին համապատասխան տնտեսական բարենորոգումների կիրառում, քրդերի հաճախակի հարձակումների արգելում, այս արարքների դիտում որպես գոյութիւն ունեցող օրենքներին հակառակ արարքներ, երկրի մյուս ժողովուրդների վճարած հարկերի քանակի չափով տուրքերի նշանակում, քրդերի ցեղական կարգով ապրելակերսի արգելում, վերջերս կազմակերպված համիդիյե հեծելազոր զնդերի զորացրում, օսմանյան մյուս հպատակների նման քրդերի կողմից ևս դինվորական ծառայութեան անցկացում, երկրի հասույթի հատկացում տեղական կարիքներին, արսորված հայ քաղաքական դատաստարտյալների, գաղթածների անխտիր ներում»:

Սեպտեմբերի 30-ին տեղի ունեցավ հայերի ցույցը: Հարյուրավոր հայեր խմբեր կազմած դուրս եկան փողոց: Հաջաբնակ նահանգների համար կառավարութեանից պահանջեցին բարենորոգումներ: Ոստիկանութիւնը խսկույն լուր ստացավ այդ մասին և ցանկացավ արգելք հանդիսանալ հայերի այս շարժմանը: Այդ սրճոցին հայերը սպասեցին մի ոստիկան: Դրանից հետո պալատից տրված հրամանով զենքի ուժով արգելք հանդիսացան հայերի այս շարժմանը: Հոկտեմբերի 2-ից մինչև 9-ը շարունակվեց արյունալի կռիւլը: Բոլոր եկեղեցիները օրերով փակ մնացին իրենց ապաստանյալներով: Երկու կողմերից էլ բազմաթիւ մարդիկ սպանվեցին: Հոկտեմբերի 8-ին խիստ արյունահեղութիւն տեղի ունեցավ հատկապես Տրապիզոնում: Այս արյունահեղութեան ժամանակ զոհված հայերի թիւը 300—400 էր\*: 1895 թ. ջարդն էլ այս կերպով վերջացավ:

\* Դրո. Արեւիկան հարց, էջ 254:

Այս դեպքերը, սակայն, չվերաբերում են տերությունների, հատկապես Անգլիայի ուղադրությունից: Անգլիական կառավարությունը ձեռնարկեց Սասունի դեպքի, ինչպես նաև ուրիշ վայրերում տեղի ունեցած ջարդերի հետաքննություն: Այս սոսկալի կոտորածների լուրը տարածվելուց անմիջապես հետո և անգլիացի ազատամիտների շրջանում խորհուրդում առաջացավ: Հատկապես Ռուսաստանին հատկացված մարդում Անգլիայի ձեռնարկած հետաքննությունը Պետերբուրգի կաբինետը դիտեց որպես ոտնձգություն Ռուսաստանի իրավունքների դեմ:

Բևալիսի դաշնադրից և առավել ևս Ռումինիայի, իսկ ավելի ուշ Բուլղարիայի կաղնավորվելու ժամանակից ի վեր Ռուսաստանի կառավարությունը հասկացել էր, որ Ռումինիում իր թափած ջանքերից ոչ մի արդյունք չի ստացվի: 1877 թվականին Ռումինիան, իսկ 1886 թվականին Բուլղարիան տերիտորիալ ամբողջականության տեր դառնալուց հետո, Ռուսաստանը Ռումինիում այլևս ոչ մի անելիք չունենալու Բալկանների կողմից Ստամբուլը գրավելու Ռուսաստանի հույսերը Ռումինիում բացարձակապես չբացել էին: Որովհետև նա շատ լավ գիտեր, որ այս կողմից կատարվող ամեն մի գործողության արգելք կհանդիսանային Ռումինիան և Բուլղարիան, մինչդեռ ավելի դուրին էր Անատոլիայից առաջանալով գրավել Ստամբուլը, Իզմիրը, Ալեքսանդրետը: Ռուսաստանը այս կերպ գործելով ձեռք կբերեր քաղաքական երկու նպատակ. այս նպատակներից մեկը Ֆեհերի հույն պատերազմությունն էր<sup>8</sup>, մյուսը Երուսաղեմի գրավումը:

Սակայն Ռուսաստանը ինչպես Աֆղանստանում, ավելի ճիշտ Ասիայի բոլոր կողմերում, այստեղ էլ իր դիմաց տեսնում էր Անգլիային:

Անգլիական կառավարությունը Միջերկրականի նեղուցները պահպանելու համար զրավել էր Կիպրոս կղզին, հետո Արարատի շրջակայքի սահմաններն էր ուղարկել բազմաթիվ զինվորական հյուպատոսներ: Այս հյուպատոսները մեծ ուղադրությամբ ուսումնասիրում էին Ռուսաստանի այդ շրջանները, նույնիսկ կազմում այդ վայրերի քարտեզները:

Հայերին պաշտպանելու Անգլիայի նպատակը հիմնված չէր միայն առևտրական սկզբունքի վրա: Անգլիական կառավարությունը պատրիարք Իզմիրլյանին պաշտպանելու, Սասունի դեպքի վերաբերյալ հետաքննություն կատարելու խնդրում ուներ մի նպատակ, այն է՝ տեղի ունեցած կոտորածներում երևան հանել Ռուսաստանի մատը:

837

Այդ մասնակցությունը ոչ խոստովանվում էր, ոչ էլ ուղղակիորեն հրապարակ էր հանվում, նույնիսկ դեպքերի մանրամասնությունները քննության առնված ժամանակ այդ մասին չէր ստացվել ոչ մի փաստ: Սակայն հայկական հարցում ռուսական քաղաքականության ամբողջ էությունը շատ պարզորոշ կերպով այդ էր ապացուցում: Մի քանի տարուց ի վեր ռուսական քաղաքականությունը || վճռական ազդեցություն էր ձեռք բերել Աբգով Համիդի շրջապատի վրա: Ստամբուլի և Պետերբուրգի կառավարությունների միջև շատ կետերում մտքերի համաձայնություն էր առաջացել. օրինակ, մի ժամանակ Ռուսաստանը չէր մասնակցել Թուրքիայի հանրային պարտքի վերաբերյալ մեծ տերությունների ձեռնարկին, այդ հարցը լուծվել էր առանց Ռուսաստանի մասնակցության: Ռուսաստանը շատ առնչիք ուներ Աբգով Համիդից. օրինակ, ռուսական սահմաններիս մերձակա նահանգների հասույթով ապահովված սլատերադմական տուգանքը... Բայց ռուսական կառավարությունը կամահաճության համար գլխեր նաև հետաձգել այդ մասնավճարները: Բացի դրանից, Աբգով Համիդը միջազգային ֆինանսի հանդեպ իր պարտավորությունը հետաձգելու համար բարոյական հենարանի կարիք էր զգում, ռուսական կառավարությունը այդ էլ գտնում էր շատ արագ:

Եթե Ռուսաստանի և Աբգով Համիդի միջև հեշտորեն համաձայնության գալու մի հարց կար, ապա դա հայկական հարցն էր, որովհետև եթե Հայաստանի մի մասը գրտմրվում էր Օսմանյան երկրում, ապա նրա մեծ մասն էլ Ռուսաստանի տիրապետության տակ էր:

Կովկասում էջմիածնի կաթողիկոսը հայերի միակ և իրական պատրիարքն էր: Աբգով Համիդը Օսմանյան երկրում հայերին օսմանցի չգարձրեց, սակայն ռուսական կառավարությունը Ռուսաստանի հայերին աշխատում էր ռուսացնել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի պատրիարքը ազատամիտ վեզիրների կողմից մասնավոր առանձնաշնորհում-

ների էր աշխատեցել, էջմիածնի պատրիարքը ստիպւած էր մեծ ջանք թափել իր անձնական գոյութիւնը ապահովելու համար :

Ռուսական կառավարութիւնը շարունակ գործում էր Օսմանյան երկրում դտնվող հայերի դէմ: Մինչև այդ որքան խռովութիւններ ու ջարդեր էլ որ տեղի են ունեցել, բոլորի յնթադրում էլ հայերը հանդիպել էին ռուս հյուպատոսները անբարյաղակամութեան: Ի միջի այլոց, բազմաթիւ անդամներ ռուս հյուպատոսները շարունակ օժանդակել էին օսմանյան պաշտոնյաների դործած անիրավութիւններին և անարդարութիւններին: Երբ հայերը ենթարկւում էին քրդերի հարձակումներին, ռուսական կառավարութիւնը փակում էր իր սահմանները ասպատանողների հանդեպ, կովկասի հայերի դէմ դործադրում էր դանազան բռնութիւններ: Արդուլ Համիդը արդեն առանց որևէ պետութեան պաշտպանութիւնը ապահովելու, ոչ մի դործ չէր ձեռնարկում: Հայկական հարցում Արդուլ Համիդի միակ հենարանը Ռուսաստանն էր:

838 Ռուսաստանը անհանգստանալով այն բանից, որ անդլիացիները շրջադալում են Ռուսահայաստանի մերձակայրում, դիմել էր Վերանսիայի կառավարութեանը և պահանջել, որ Սասուն ուղարկւի իր անդլիացի պատվիրակների հետ միասին Ֆրանսիայից ևս ուղարկւի մեկ պատվիրակ:

Անդլիայի կառավարութիւնը, Սասունի խռովութեան պատճառները ամենայն մանրամասնութեամբ հրապարակ հանելուց հետո, սկսել էր ամբաստանել Արդուլ Համիդին: Արդուլ Համիդի համար էլ գործի ամենավատ կողմն այն էր, որ անդլիական պատվիրակի մտքերին համաձայն էլ, նաև Ֆրանսիական պատվիրակը: Հայերի ապահովութեան պահպանման համար անդլիական պատվիրակի առաջադրած պահանջները պաշտպանում էր նաև Ֆրանսիական ղեկավարը: Ռուսական կառավարութիւնը հասկանալով, որ դրա դէմ հնարավոր չէր որևէ առարկութիւն անել, ստիպւած էր Ֆրանսիական և անդլիական ղեկավարների հետ միասին պատրաստել բարենորոգումների մի նախագիծ: Սակայն, բարենորոգման դործը Թուրքիայում ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Արդուլ Համիդի համար անախորժ բան

\* Ժորժ Կուլիս, Արեւելյան հարցերը, էջ 381

էր: Ռուսաստանը և Աբդուլ Համիդը ձեռք ձեռքի տված աշխատում էին ջնջել թանգիմաթի որոշումները: Իսկ Անգլիան ալժմ ցանկանում էր ուղղել տալ նրանց այդ սխալները:

\* \* \*

Անգլիայի այս ձեռնարկը կարող էր համարվել վտանգավոր, որովհետև նույնիսկ «բարենորոգում» բառը վրդովեցնում էր Աբդուլ Համիդին և գրգռում նրա ոճրային բնազդները: Անգլիայի առաջարկած բարենորոգումները հետաձգելու նպատակով Աբդուլ Համիդը ցանկացավ ձեռնարկել մի շարք միջոցներ: Այժմ Աբդուլ Համիդի միակ նպատակն էր՝ թույլ չտալ Եվրոպայի միջամտությունը, զրույթի հավասարեցնել անգլիական ազդեցությունը Անատոլիայում, իսկ իրեն էլ ներկայացնել որպես մի գործիչ, որը անհրաժեշտ նախադրուշական միջոցներ է ձեռք առել վերահաս հեղափոխությունը կանխելու համար:

Աբդուլ Համիդը, բոլոր պետությունների հանդեպ կեղծավորությամբ գործելով, ցանկացավ ապահովել այս նպատակը ևս: Ի պատասխան Աբդուլ Համիդի այս գործողություններին, հայերն էլ ետ շմնացին և սկսեցին պատրաստվել մեծ խռովության: Հայերի այդ մտադրությունների մասին մանրամասն տեղեկություն ստանալով, Աբդուլ Համիդը ամենախիստ միջոցներ ձեռք առավ: Աբդուլ Համիդը Վան ուղարկեց Սադեդդին փաշային, կազմակերպած համիդյան հեծյալ գնդերը ղինեց ամենակատարյալ հրացաններով:

839 Հայերը, տեսնելով Աբդուլ Համիդի այս դործերը, ավելի ուժեղացրին իրենց պատրաստությունները: || 1896 թվականի օգոստոսի 26-ին ղինված հարձակում գործեցին օսմանյան բանկի վրա, գերի վերցրին բանկի ծառայողներին: Նրանց մի մասն էլ գալով Բարձրագույն Դուռը, փորձեց պայթեցնել ան: Հայերի այս գործողությունները ամբողջովին կատաղեցրին Աբդուլ Համիդին: Մասնավորապես հալերի թե՛ այս գործողությունները, թե՛ սադրազամի դեմ ատորձանակից կրակ բաց անելը, թե սելամլըքի ժամանակ սուլթանի ուրբաթօրյա աղոթքի արարողության գնացող զինվորների վրա ուռմբ նետելով<sup>9</sup> նրանցից շատերին սպանելը և նման խռովարարական գործողությունները բորբոքեցին թուրք ժողովրդի մոլեռանդությունը: Այդ օրվանից էլ

Ստամբուլում սկսվեց ահալոր մի ջարդ: Կառավարությունը  
բռնություն և խստություն դորժադրելով, ցանկացավ հան-  
դարտեցնել խռովությունը, սակայն անկարելի էր մարել  
ժողովրդի զայրույթը: Մի կողմից ռումբեր էին նետվում  
պանդոկներից, սենյակներից, պատշգամբներից, մյուս  
կողմից մարտին հրացանի սաստիկ կրակի տակ էին առ-  
նրվում այն լուսամուտները, որոնցից ռումբեր էին նետ-  
վում: Այդ միջոցին երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ  
սովին: Այս ամբողջ արյունահեղությունը կարելի էր ամե-  
նամեծ հանցադորժությունը համարել մարդկության և քա-  
ղաքակրթության դեմ, սակայն դրա միակ պատասխանա-  
տուն, այդ արյունոտ տեսարանների պատճառը նրանք էին,  
ովքեր իրենց սրտերում կրում էին անձնական մոլի ցանկու-  
թյուններ և անհաղ տենչանք:

Այսպես վերջացավ նաև 1896 թվականի կոտորածը:  
Երկու կողմից էլ իդուր տեղը բաղմաթիվ անմեղներ դոճ  
դնացին: Դրանից հետո ուժեղացավ մեծ տերությունների  
միջամտությունը: Անմիջապես միջամտեցին նաև կոմիտե-  
ները: Հայ կոմիտեներից մասնավորապես Դրոշակ կուսակ-  
ցությունը այս ջարդից հետո մեծ տերություններին ուղղ-  
ված բողոքագրում առաջադրում էր հետևյալ պահանջները:

«Բաղմաթիվ անգամներ թուրքերի բռնությունների դեմ  
բողոքեցինք մեծ տերություններին, սակայն մեր այս օրի-  
նական բողոքները մերժվեցին կտրականապես: Սուլթան  
Համիդը մեզ պատասխանեց արյունալի վրեժով: Եվրոպան  
տեսավ այդ ահալոր եղեռնը և դարձյալ լռեց:

Մեր թափած արյան փոխարեն մեր առաջադրած պա-  
հանջներին այժմ էլ մեր աչքի առաջ մարմնավորվեց սրբա-  
դան վրեժի դադափարի նման սև ուրվական: Եվրոպան ոճ-  
րային անտարբերությամբ մեզ պատասխանեց. «ուժը հաղ-  
թում է իրավունքին»: Մենք՝ անճարներս, մարդկային իրա-  
վունքներից զուրկ թշվառներս էլ Աբդուլ Համիդի բռնապե-  
տական շղթաները փշրելու համար, ամեն տեսակի միջոց-  
ներ փնտրելով, ստիպված եղանք դիմելու տեխնիկային:

Այլևս վաղուց անցել է դիմանադիտական նենգություն-  
ների ժամանակը:

100,000 անմեղ հայերի թափած արյունը մեզ այժմ  
840 իրավունք է տալիս աղատություն պահանջելու: || Հակառակ

մեր թշնամիների թելադրանքներին, մենք պահանջել և պահանջելու ենք միայն ամենից ավելի անհրաժեշտը.

այդ էլ սրանք են

1. Մեծ տերությունների կողմից ընտրված եվրոպացի արտակարգ կոմիսարի նշանակում Հայաստանի համար:

2. Կուսակալների, տեղակալների և կառավարիչների ընտրությունը արտակարգ կոմիսարի կողմից և նրանց հաստատումը սուլթանի կողմից:

3. Եվրոպացի սպանների հրամանի տակ տեղական ժողովրդից անկանոն զորքի, ժանդարմերիայի և քաղաքային ոստիկանության կազմակերպում:

4. Արդարադատության ռեֆորմի գործադրում եվրոպական ձևով:

5. Դավանանքի, կրթության և մամուլի կատարյալ ազատություն:

6. Երկրի ընդհանուր հասույթի երեք քառորդի ծախսում տեղական կարիքների համար:

842 || 7. Ժամկետանց տուրքերի ներում:

8. Հարկերից ազատում հինգ տարի ժամանակով և հաջորդող հինգ տարվա հարկերի հատկացում ներկա խանակություններից առաջացած վնասները ծածկելու համար:

9. Բռնագրավված անշարժ գույքի վերադարձում:

10. Հայ գաղթականների ազատ վերադարձ:

11. Հայ քաղաքական հանցագործների ներում:

12. Սեծ պետությունների պատվիրակներից կազմված ժամանակավոր հանձնաժողովի նշանակում, պայմանով, որ այդ հանձնաժողովը հաստատվի Հայաստանի գլխավոր քաղաքներից մեկում և վերահսկի վերոհիշյալ հոգվածների կենսագործմանը:

Ահա սրանք էին հայերի ցանկացած պայմանները: Աբդուլ Համիդի հոռի ռեժիմը տարածվում է ոչ միայն հայերի վրա, այլև ազգի բոլոր անհատների, ամբողջ օսմանյան աղգի վրա: Հետևաբար օսմանցիների անունից դործելով և օսմանյան հայրենիքի փրկությունը նկատի ունենալով, ցանկալի էր նախ և առաջ գործել ազատասեր գաղափարների տեր օսմանցիների հետ միասին և այս պահանջների մեջ մտցնել նաև մյուս հայրենակիցների իրավունքների պահպանությունը երաշխավորող հոգվածներու

Հայկական հարցը բացառապես հայերի կյանքի և ազատության պահպանման համար հրապարակ եկած հարց չէր: Արդարեւ, այս հարցի առաջադրումը հայերի կողմից նպատակ ունէր պահպանել նրանց հասարակական դիրքը և ազատութիւնը, սակայն կային երկու պետութիւններ ևս, որոնք ցանկանում էին ամենից ավելի օգուտ քաղել դրանից և իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահը կապում էին այդ հարցի լուծման հետ: Դա էլ Անգլիան էր և Ռուսաստանը:

Ի միջի այլոց, Կիպրոսի պայմանագրում հիշատակված հանձնառութիւններից բացի, Անգլիայի ուշադրութիւնը շարունակ կենտրոնացած էր Անատոլիայի վրա. սրա պատճառն ալն էր, որ Անգլիան Անատոլիայում ունէր տնտեսական, կրօնական և քաղաքական շատ կարեւոր շահեր: 1890 թվականից ի վեր Աբդուլ Համիդը երբեմն ձեռնարկում էր այնպիսի գործեր. որոնք մնասում էին այդ շահերից մի քանիսին:

843

Բնութիւնի պայմանագրից հետո Անգլիայի առևտրական շահերի մեջ նկատուում էր նպատակի որոշ Վ փոփոխութիւն: Այն ճանապարհը, որը ժամանակին էր դրում ի և Բալթիկի միջոցով Սև ծովը կապում էր Իրանի հետ և դուրսը շարունակ հայերի համար ծառայում էր որպէս հարստացման միջոց, 1878 թվականին ստացել էր արտակարգ նշանակութիւն:

Հենց դրա համար էլ տնդլիական կառավարութիւնը համառութիւն չէր տւել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի տասնիններորդ և քսաներորդ հոդվածներին, որովհետև այդ հոդվածները վերահիշյալ ճանապարհը դնում էին Ռուսաստանի մշտական վերահսկողութեան տակ: Հետեւաբար, Բնութիւնի դաշնագրի վեցերորդ հոդվածի համաձայն այս հոդերը թողնւել էին Թուրքիային, և այս փաստը համարւել էր որպէս Անգլիայի հազթանակ:

Սակայն այս ճանապարհը հետզհետեւ կորցրեց իր նախկին նշանակութիւնը: Ավելի ուշ հայերի համար բացվեց առևտրական նոր ճանապարհ՝ Սև ծովից դուրս Կասպից ծովը տանող ճանապարհը: Բայց այդ ժամանակամիջոցում հայերը առևտուրը կատարում էին միշտ Անգլիայի

հետ: 1840 թվականից ի վեր Մանկատունում հաստատված հայերը բամբակ էին արտահանում դեպի Թուրքիա և Իրան, և այդ բամբակը հասնում էր մինչև Միջին Ասիա: Հետևաբար Անգլիայի առևտրական շահերը Ռուսահայաստանից ավելի Թուրքահայաստանում էին վտանգի ենթարկվում: Այստեղից երևում էր, որ Վանի և էրզրումի շրջաններում հայերի կրած ճնշումներից ամենից ավելի անհանգստանում էր Անգլիան: Մինչև իսկ Սամսոնի անգլիական հյուպատոսը այս շրջանի անկարգությունների մասին գրել էր հետևյալ զեկուցագիրը:

«Ներքին կացությունը չափազանց ողբալի է: Խանգարվել, նույնիսկ կանգ է առել առևտուրը, որովհետև այստեղ նա ամբողջությամբ հայերի ձեռքին է: Քանի որ ոչ ոք իր ապագայի մասին վստահ չէ, գոյութիւն չունի առևտրական վարկ. իսկ սա ցավալի է: Զի կարելի ասել թե ո՞ր կհասնի սրա վերջը»:

Օսմանյան երկրի մյուս մասերում էլ Անգլիայի առևտրական շահերը լավ վիճակում չէին: Այն ժամանակ, երբ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի կառավարութիւնները, Ֆինանսական ղեկավարների և հանձնառուների համար Ռումելիում և Անատոլիայում Ռումելիի և Անատոլիայի երկաթուղիների, նավամատուցներում քարափի կառուցման ընկերութեան նման առանձնաշնորհումներ էին ձեռք բերում, Անգլիան նման գործերից հեռու էր պահվում:

Առևտրական հարցը այս կացութեան մեջ եղած ժամանակ, լավ վիճակի մեջ չէին նաև բողոքական միսիոներները: 844 Անգլիական եկեղեցիները Անատոլիայում չունեին ոչ մի միսիոներ: || Այստեղ միսիոներների մեծ մասը ամերիկացիներ էին և գտնվում էին ամերիկյան կառավարութեան պաշտպանութեան տակ: Միսիոներների խորհուրդը, որի կենտրոնը գտնվում էր Լոնդոնում, բազմաթիվ անգամներ դիմել էր անգլիական կառավարութեանը և խնդրել, որ նա որևէ քաղաքականության հարց ուղղութեամբ:

Բողոքականութիւնը ամենից ավելի շատ տարածված էր Հայաստանում:

1892 թվականից սկսած չափազանց ավելացան միսիոներների գանգատները: Նրանք դիմեցին լորդ Սուբբերին այն կապակցութեամբ, որ փակվեցին այն եկեղեցիներն ու

դպրոցները, որոնք բացվել էին առանց հրովարտակի, երկար խոսվեց միսիոներների հանդեպ օսմանյան պաշտոնյաների զործադրած բռնությունների մասին: Վերջապես անգլիական համայնքների պալատում տեղի ունեցած հարցապընդումից հետո, լորդ Սոլսբերին Ստամբուլի դեսպանին ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը.

«Քրիստոնյաների նկատմամբ թուլատրված բռնությունները ստիպում են զործածել խիստ լեզու: Տեղեկացրեք Բարձրագույն Դուան, որ եթե օսմանյան կառավարությունը շուտափույթ անհրաժեշտ միջոցներ չձեռնարկի, անգլիական կառավարությունը անձամբ ձեռնամուխ կլինի բռնություն կատարելու»:

Ամերիկայի հետ միասին անգլիական կառավարության կողմից ցույց տրված այս խստությունը վախեցրեց Աբդուլ Համիդին: Դրանից հետո այլևս տեղի չունեցան բողոքականների ձերբակալություններ: Միսիոներներն անմիջապես ստացան իրենց անհրաժեշտ հրովարտակը: 1893 թվականին Ակնում փակվեց երկու եկեղեցի: Խարբերդում միսիոներներից ոմանք վնասակար զրքերի ընթերցանության պատճառով ենթարկվեցին հալածանքի: Այդ պատճառով անգլիական դեսպանը հուշագիր ներկայացրեց Բարձրագույն Դուան: Լոնդոնի բողոքական կենտրոնից էլ հուշագիր հանձնվեց դեսպան Ռյուստում փաշային: Այս հուշագրում հայերի հանդեպ և հատկապես աղգայնության պահպանման նպատակով բողոքական եկեղեցուն հետևելու արդելք հանդիսացող հնչակյանների դեմ մտքեր էին արտահայտվում: Սակայն Արդուլ Համիդը, բացարձակապես հակառակ լինելով Անգլիային, բոլորովին կարեւորություն չտվեց այս հայտարարություններին:

Անգլիական դեսպանը այդ նպատակին հասնելու համար բողոքական երկրների Ստամբուլի դեսպանների հետ միություն կազմեց: Շվեդական և հոլանդական դեսպանները մտան այդ միության մեջ. դերմանական կառավարությունը հատնեց, որ այդ մասին հանդես կգա բանավոր հայտարարությամբ. ամերիկյան կառավարությունը այս մասին խոստացավ իր օժանդակությունը: Երբ Անգլիայի այս հուշագիրը պաշտպանություն գտավ || բոլոր բողոքական կառավարությունների կողմից, Բարձրագույն Դուար

որոշեց բացարձակապես շմիջամտել բողոքականների դավանական ազատության գործին (1894):

Անգլիան դավանական հարցը լուծելուց հետո, ձեռնամուխ եղավ նաև քաղաքական հարցերին: Քանի որ այս խնդիրը մասամբ վերաբերում էր հայերին, ապա դրա լուծումն էլ ավելի դժվար էր:

Համաձայն Կիպրոսի դաշնագրի, Անգլիան ուներ միջամտելու իրավունք, բայց նա վաղուց ի վեր զանց էր առել այս պարտավորությունը, որովհետև իր միջամտությունը պատճառ էր դառնալու նաև ուրիշների միջամտության, իսկ դա Անգլիայի համար երբեք ցանկալի չէր: Մյուս կողմից Անգլիայում արտակարգ ազդեցություն վայելող Անգլո-ամերիկյան ընկերությունը դրդում էր անգլիական կառավարությանը կատարելու այդ միջամտությունը: 1890 թվականին հայերի կողմից և հայերի փողով կազմված այս ընկերությունը, անգլիացիներից շատ քիչ անգամներ ունենալով հանդերձ, վերջում շատ ավելի մեծ ծավալ ստանալով, սկսել էր հայերի փրավունքների պաշտպանության համար թերթերում հոգովածներ հրատարակել:

Աբդուլ Համիդը կարծում էր, որ այդ հոգովածները գրովում էին քաղաքական մի կուսակցության կողմից, իսկ արտաքին գործերի մինիստր Սալիկ փաշան հայտնում էր, որ այս հոգովածները Թուրքիայի դեմ լինելով հանդերձ, գրվում էին արտասահմանում հանրային կարծիքը մոլորեցնելու համար: Սալիկ փաշան այս հարցի մասին հատուկ գրություն էր ուղարկել Լոնդոնի դեսպանին, իսկ դեսպանը պատասխանել էր, որ ինքը տեղեկություն չունի այդ հոգովածներից, բայց միաժամանակ հայտնել էր, թե ինքը հետևեցնում է, որ 1891 թվականից ի վեր Բարձրագույն Դուռը փոխել է իր վերաբերմունքը հայերի հանդեպ: Ասկա հետևելով վերջին տասը տարվա ընթացքում Անգլիայի կողմից հայտնված տեսակետին, հանձնարարել էր ուղադրություն դարձնել ոլաշ-տոնյաների ընտրության հարցին, իսկ Բարձրագույն Դուռը շարունակել էր իր հին վարդապիծը:

Անգլիայի այս բորժեյականը շատ էր անհանգստացնում Աբդուլ Համիդին: Անգլո-ամերիկյան ընկերության գործունեության մասին յուր ստանալով, Աբդուլ Համիդը խիստ դալրացավ, նույնիսկ դանդաղեց. որ ոլաշամենտում արտասանված ճառերով, թերթերում հրատարակված

հողվածներով գրգռում են հայերին: Աբդուլ Համիդը հարմար չէր նկատում նման հողվածների հրատարակումը թերթերում և փափագում էր, որ անգլիական մամուլը ևս լինի այնպիսին, ինչպիսին էր օսմանյան մամուլը: Մինչև իսկ Ռուստեմ փաշան մի օր այս հարցի մասին Յըլզըզից ստացած հեռագիրը տարել էր և արտաքին գործերի մինիստրություն: Այս հեռագրում ասված էր, որ անգլիական կառավարության ներկա գործելակերպը չի համապատասխանում օսմանյան պետության և Անգլիայի միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող անկեղծությունը և նորին մեծություն սուլթանը հարց է տալիս, թե մինչև ե՞րբ պիտի շարունակվի այս ցավալի միջակը (1893):

Այդպիսի ամբողջ Անգլիան դեմ էր Աբդուլ Համիդին: «Ներքին տեղեկագրաֆ» թերթի հողվածներից և Գյադստունի արտասանած ճառերից մարդասերները, հոգևորականները, համալսարանի ուսանողները, քաղաքական ղեկավարները, գրականագետները, ազատականները, պահպանողականները, միութենականները և վերջապես ամբողջ Անգլիան դեմ էին Աբդուլ Համիդին: Սայիդ փաշան խոնդոնում առաջացած մտքերի այս փոփոխության համար զանգատվում էր խոնդոնի դեսպանին, սակայն չէր իմանում, թե անգլիական ժողովուրդը որքան էր հետաքրքրվում օսմանյան պետության վիճակով, և թե հասարակությունը որքան կարող էր ազդվել թերթերի հաղորդած լուրերից:

Աբդուլ Համիդը այս հարձակումների կապակցությամբ անձամբ բողոքեց Անգլո-ամերիկյան ընկերության դեմ: Ստամբուլի անգլիական դեսպանը վերջին անգամ հայտնեց, որ այդ գրությունը վերացնելու միակ միջոցն է լավ վարչակարգը և արդարության հաստատումը մուսուլմանների ու քրիստոնյաների միջև: Աբդուլ Համիդը կարծես համոզվեց դեսպանի հայտարարությունից, և որոշ ժամանակ արեց հանդարտություն և խաղաղություն: Աբդուլ Համիդը, դիտենալով, որ չպիտի կարողանա բացահայտ թշնամությունամբ գործել Անգլիայի դեմ, կամեցավ գործել խուսափողական միջոցներով:

Անգլիական կառավարությունը այս բոլոր գործերը կատարում էր Անատոլիայում իր տնտեսական շահերը պահպանելու համար: Օսմանյան երկրի այս մասում հան-

դարտությունն ու խաղաղությունը կատարյալ լինելու դեպքում Անգլիան շատ հեշտությամբ կարող էր զարգացնել իր առևտուրը. իսկ հայերին ամենից ավելի խռովության դրդողը իրականում Ռուսաստանն էր: Օրինակ, Ռուսաստանի էրզրումի հյուպատոսը տասը տարուց ի վեր երբեք չէր փոխվել: Այս անձը հայերին բացե ի բաց խռովության էր գրգռում: Ռուսաստանը պաշտպանում էր հայ խռովարարներին, ուզում էր նրանց ազատել օսմանյան կառավարության ձեռքից: Ստույգ է, որ հայերի մեծ մասը դիմում էր Անգլիայի կառավարությանը, սակայն կային նաև Ռուսաստանին. մինչև անգամ Ֆրանսիային դիմող հայեր: Խռովարար կոմիտեները Ռուսաստանում ունեին իրենց կենտրոնները և թղթակիցները. նույնիսկ «Կապույտ գրքում» ամբողջությամբ արձանագրվել էին այս կուսակցությունների ոճրագործություններն ու խռովությունները:

847

Իսկ Բարձրագույն Դուռը կարծում էր, որ հայկական խռովությունը Անգլիայի վրիժառությունն է, որը գոհ չէր Ռուսաստանի և Սեբաստիոպոլիսի միջև ստեղծված մտերմությունից: Մինչդեռ Անգլիան երկար ժամանակ կարևորություն չէր տալիս հայերի պահանջներին: Նույնիսկ Անգլիայի էրզրումի հյուպատոսը իր մի զեկուցադրում գրել էր, թե «մի տարի է, ինչ գտնվում եմ այս երկրում, ոչ մի կերպ չեմ հասկանում հայերի պահանջները»: Անգլիայում մտքերի փոփոխության համար ամենից շատ պատճառ էին հանդիսացել «Դեյլի Նյուս»-ի հոդվածները: Արգարև անկասկած է, որ այդ հոդվածների պատճառով կոմիտեները կրկնակի ավելացրին իրենց ջանքերը և որոշ շափով էլ հուսադրվեցին: Մասնավորաբար 1892 թվականին ազատականների իշխանության գլուխ անցումը ավելացրել էր նրանց հանդերձությունը: Անգլիական հյուպատոսները ավելի էին զրոգրվել ադ համարձակությունը, իսկ կառավարությունը, ենթարկվելով հանրային կարծիքին, սկսել էր պաշտպանել հայերին:

Անգլիական կառավարությունը այս միջոցներին Աֆրիկայում, Ամերիկայում, Ասիայում զբաղված էր ավելի կարևոր գործերով, բայց չէր կարող լքել նաև հայերին: Տարված լինելով Սեբաստիոպոլիսի երկերեսանի քաղաքականությամբ, Անգլիային չէր հաջողվում արագ լուծել այս հարցը: Սակայն լորդ Սոլսբերին հաջորդած Չեմբերլենը գոր-

ծէց ավելի հանդարտ։ Նա համոզվեց, որ բողոքականների հարցի նման մի հարց կարելի կլինի լուծել միայն մեծ տեղափոխումների հետ համաձայնության գալու միջոցով։ Սաւաճրուլի անգլիական դեսպանը շատ հարմար դատեց այդ միտքը։ Արդարեւ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունները կարող էին մտնել այսպիսի մի համաձայնութեան մեջ, որովհետեւ Ֆրանսիան հաշկաթողիկեների, իսկ Ռուսաստանը Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի հիման վրա կատարելապէս կհամաձայնեին այս մտքին։

1894 թվականի Սասունի ջարդի ժամանակ անգլիական դեսպանը ալդ ջարդի մասին տեղեկացրեց Բարձրագույն Դռանը, իսկ Բարձրագույն Դռունը հայտարարեց, որ հյուպատոսը սուտ է խոսում, և որ այդ խոսվածքի հրահրողը ինքն է եղել։ Դրանից հետո անգլիական դեսպանը տեղեկացրեց, որ անմիջապէս կուղարկի քննիչ հանձնաժողով։ Որոշվեց ուղարկել ռուս, անգլիացի և ֆրանսիացի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնաժողով։ Այդ ժամանակ Անգլիան այս հաջողութունից աղատ շունչ քաշելով դործը թողեց Ռուսաստանին և Ֆրանսիային։

848

Ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները այս հարցը լուծելու համար զործեցին միասնաբար։ Սակայն այս զործակցությունը նախապէս որոշված համաձայնութեան հետեւանք չէր, այլ իրենց միջև եղած նույնանման զգացումից և շահերից առաջացած գործակցութիւն էր։ Այնուամենայնիւ, այս միջոցին Օսմանյան երկրում Ֆրանսիայի դիրքը շատ նպաստավոր էր։ Արդուլ Համիդը ֆրանսիացիներին շատ դրամ շահելու միջոցներ էր տալիս, նրանք էին ստանում բոլոր առանձնաշնորհումները։ Արդուլ Համիդը սրանով էլ չէր բավարարվում, առատորեն պատվւ նշաններ էր շնորհում ֆրանսիական թերթերին։ Հետեւաբար ֆրանսիական շահերին հակառակ էր Արդուլ Համիդի քաղաքականութեանը դեմ որեւէ աննպաստ գործելակերպ։ Իսկ Ռուսաստանը բացի հայերին թշնամի լինելուց, սկսել էր հետեւել Նիկիայի առաջինի քաղաքականութեանը։ Օսմանյան երկրներում փոքր պետությունների ստեղծումը, ի վերջո կարող էր դժվարությունների պատճառ դառնալ Ռուսաստանի համար։ Ռուսաստանի համար շատ նպաստավոր էր, որ Օսմանյան պետությունը նվաճւայում նեղուցները

պահպանելու պարտականությունն էր կատարում: Եթե օսմանյան պետությունը ընդուներ Ռուսաստանի հովանավորությունը, Բարձրագույն Դռան անկախության համար Ռուսաստանը ոչ մի օժանդակություն չէր խնայի:

Ահա այս պատճառով Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրները ծառայում էին միևնույն գաղափարին: Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը ծերացած լինելով չափազանց շատ էր ցանկանում խաղաղություն և անդորրություն: Իշխան Լոբանովը փափագում էր պահպանել ներկա հավասարակշռությունը և զգուշանում էր այս հավասարակշռությունը խախտող տարածայնություններից: Նա ժամանակին ծառայել էր Վիեննայի ռուսական դեսպանությունում, պայքարել էր Բալկաններում Ավստրիայի հարձակումների դեմ:

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը, լինելով ավելի երիտասարդ, հավանաբար նրա չափ կողմնակից չէր խաղաղության և հանդարտության: Մեծ հույսեր էր ներշնչում Գաբրիել Հանոթոն: Ժամանակին եղել էր գործերի հավատարմատար Ստամբուլում: Իր ուշիմության շնորհիվ ձեռք էր բերել փայլուն դիրք: Հանոթոն մեծ համակրանք էր տածում Աբդուլ Համիդի հանդեպ, դրա համար էլ Հանոթոն իշխան Լոբանովի նման շարունակ հետապնդում էր Թուրքիայի շահերին համապատասխանող քաղաքականություն:

Հակակալան հարցի գոյության ամբողջ ժամանակամիջոցում Հանոթոն արտաքին գործերի մինիստրությունում չի եղել: Զարդերը սկսվել էին հոկտեմբերի մեկին, այսինքն նրա առաջին մինիստրության շրջանը վերջանալուց առաջ և հավանաբար նրա ազդեցությունը եղել է նաև Կոնստանդնուպոլսի տեսակցության վրա:

849 Հանոթոն շարունակ պաշտպանում էր Աբդուլ Համիդին: Երբ Լեդի ռենցավ 1896 թվականի ջարդը, ի բոլոր դեսպանները մի հուշագիր ուղարկեցին Աբդուլ Համիդին: Այդ հուշագրի բովանդակությունը հետևյալն էր:

«Մեծ տերությունների դեսպանները մայրաքաղաքում և շրջակայքում շարունակվող խառնակությունների մասին իրենց ստացած տեղեկությունները ներկայացնում են Ձեր կայսերական ուշադրության: Բաղմաթիվ զինված հրոսակներ անիրավաբար հետապնդում և սպանում են հայերին,

յրավականանալով փողոցում նրանց հետապնդելով և սպանելով, հայերին բռնելու և սպանելու համար մտնում են նրանց տները, նույնիսկ օտարների բնակած տները: Նման դեպքեր նկատել են անձամբ դեսպանները և դեսպանատան հառաջողների մեծամասնությունը: Բուն քաղաքից բացի, նման դեպքեր տեղի են ունեցել նաև Բեքեք, Ռումելի, Հիսար, Քանդիլի և այլ տեղերում: Մեծ տերությունների դեսպանները ուղղակի դիմում են որպես վեհապետի Ձերդ կայսերական մեծությանը, խնդրելով անհապաղ ու վճռական հրամանով անմիջապես վերջ դնել այդ անօրինակ դեպքերին, որոնք վտանգավոր հետևանքներ կարող են ունենալ օսմանյան պետության համար:

850

Դեսպանների այս հուշագրի կապակցությամբ Հանթթոն Աբդուլ Համիդի մասին շատաց սլարսավանքի ոչ մի խոսք, որովհետև կատարելապես գիտակ էր, որ, ինչ էլ ասելու լիներ, հնազարդով ըբառ առ բառ պիտի հաղորդվեր Աբդուլ Համիդին:

Սակայն նման քաղաքականություն վարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ Բիսմարկի չափ անկաշկանդ մտածողություն, մինչդեռ ոչ Հանթթոն, ոչ էլ Լոբանովը չունեին այդ հատկությունը: Այդ պատճառով երկուսն էլ, ընդունելով անգլիական պահանջները, միջամտեցին հայկական հարցին: 1894 թվականին, երբ տեղի ունեցավ Սասունի դեպքը, նրանք մասնակցեցին հանձնաժողովին: Հավանաբար նրանք անկարևոր մի բան էին համարում այս դեպքը, որովհետև այս թվականին գրած իր մի հուշագրում Բարձրագույն Դուռը հայտարարում էր, որ այս խառնակությունը տեղի է ունեցել մի հայ խռովարարի կողմից: Ըստ Բարձրագույն Դուռն հուշագրի, հիշյալը չի բավականացել հայերին խոսքով գրգռելով, նաև քաջալերել է նրանց, որ օղապարիկով Անգլիայից գլխավոր բերել տալով, հարձակվեն Մուշի վրա: Կազմակերպել է նույնպես հրացանով, դաշույնով, կացինով և նման զենքերով զինված հրոսախմբեր:

Հիշյալ հրոսակները, հաճույք զգալով իրենց գործած վայրագություններից, նախատական խոսքեր են ասել պետական Արոնի դեմ և «կեցցեներ» են կանչել իրենց երևակայական թագավորի համար:

Բարձրագույն Դուռը բողոքում էր նաև լոնդոնում

հնչակյանների նկատմամբ ցուցաբերվող հանդուրժողականության համար: Լոնդոնի դեսպան Ռյուստեմ փաշայի տված մի զեկուցագրում հայտարարվում էր, որ հնչակյանները հարաբերություն ունեն լոնգոնում բնակվող ռուս նիհիլիստների հետ: Բարձրագույն Դռան կողմից Ստամբուլի անգլիական դեսպանին տրված մի հուշագրում հետևյալ մտքերն էին արտահայտվել:

«Վանի անգլիական հյուպատոսը վերջերս եկել է Բիթլիս, նրա դրդումով այդ երկու քաղաքներում բնակվող հայերը ժողով են գումարել և օսմանյան կառավարության դեմ ստորագրել մի ինդրագիր: Տեղական պաշտոնեությունն կողմից կատարված քննության հետևանքով պարզվել է, որ հիշյալ հյուպատոսը իր թարգմանչի միջոցով հայերին դրդել է գումարել նման ժողովներ և մինչև անգամ նրանց ապստամբության է հրահրել կառավարության դեմ»:

851 Բարձրագույն Դռուր անգլիական դեսպանին այս կարգի հաղորդագրությունն ներկայացնելով հանդերձ, արտասահմանյան երկրներում || գտնվող դեսպաններին բողոքի ձևով հայտնում էր, որ Սասունի կողմերում ապստամբած հայերի դեմ զորք ուղարկելով, ապահովել է անդորրությունը: Երևանի խաղաղությունը, սակայն անբարյաղակամ տրամադրություններով տարված եվրոպական մամուլը ճշմարտությանը հակասող հոգվածներ էր հրատարակում:

Այս կերպ գործելով, Աբդուլ Համիդը ցանկանում էր Սասունի ջարդի քննության հարցում արգելք լինել Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միացմանը Անգլիային: Բացի դրանից, Աբդուլ Համիդը Սասունի դեպքի քննության համար նախապես համաձայնվել էր հանձնաժողով ուղարկել, բայց հետո միտքը փոխել էր և ավելի ուշ նորից համաձայնվել անգլիական դեսպանի սպառնալիքի հետևանքով:

Սակայն հյուպատոսը դեռ չվերադարձած, Ստամբուլում լավ համոզում էր ստեղծվել Սասունի դեպքի ճշգրիտ վիճակի մասին: Իզմիրյան պատրիարքը ղգալով, որ հայերը ընդհանրապես պաշտպանության են արժանանալու, առաջ էր քաշել Աբդուլ Համիդի խոստացած բարենորոգումների հարցը, և նույնիսկ գրել էր հայ ազգի պահանջները բովանդակող մի հուշագիր:

1895 թվականի փետրվարի յոթին լորդ Չեմբերլենը Ստամբուլի իր դեսպանին հեռագրելով, թույլատրեց Ռու-

սաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանների հետ միասին հետաքրքրվել բարենորոգումների հարցով: Անգլիական կառավարությունը, քսան տարուց ի վեր հետապնդած քաղաքականությունից հրաժարվելով, կողմնակից եղավ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով նախատեսված բարենորոգումների գործադրման: Սակայն անգլիական ժողովուրդը չքավականացավ միայն սրանով. նա պահանջեց նաև աղատարձակել մեկ երկու տարուց ի վեր խռովությունների պատճառով ձերբակալված և բանտարկված հայերին: Լորդ Չեմբերլենը եռյակ տերություններին առաջարկեց այս մասին ներկայացնել միացյալ պահանջ: Սակայն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունները հարմար դատեցին նախ և առաջ պահանջել ընդհանուր ներում, ապա առաջ քաշել բարենորոգումների հարցը: Աբդուլ Համիդը Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունների այս ընթացքը Անգլիայի քաղաքականության պարտությունը համարելով, մի քիչ ավելի համարձակ դարձավ: Որոշ ժամանակ հետո հայտարարեց, որ հայկական խռովությունների և անգլիացիների տարածած անստույգ լուրերի հետևանքով առաջացած ներկա կացությունը չէր հասել բարենորոգումների գործադրման անհրաժեշտության աստիճանին: Այնուամենայնիվ, բայրամից հետո մի հանձնաժողով պիտի ուղարկվեր Անատոլիա, և իր կարծիքով այս քաղաքականությունից հետո || այլևս Բարձրագույն Դռան և Անգլիայի միջև տարածանություն չէր առաջանա: Միևնույն ժամանակ Պետերբուրգի անգլիական դեսպանն էլ հետևյալն էր հեռագրում.

«Տեսա իշխան Լոբանովին: Անհամբերությամբ սպասում է դեսպանների առաջարկին: Նրա կարծիքով հայերը մեծամասնություն են կազմում միայն Բիթլիսում, Անկարայում և Ալեքսանդրետում: Իսկ այս երեք քաղաքները իրարից այնքան հեռու են, որ զրանք մեկ նահանգի մեջ միավորելն անհնարին է: Հայերը ցրված են ամբողջ երկրի և ավելի ճիշտ ամբողջ երկրագնդի վրա: Ծիշտն ասած, այսօր դոյություն չունի ոչ մի կետ, որը կարողանա Հայաստան կոչվել, հետևաբար այս մասին չի կարելի նկատի ունենալ Լիբանանի կաղմակերպությունը»\*:

\* «Կապույտ դիրք», 1896, էջ 16:

Ռուսաստանում իշխան իրաւունքը աշխարհի դատողութիւններէն էր անուր, իսկ պարոն Հանթըն գրեթէ նույն ձեռք իր միտքն արտահայտում էր Ֆրանսիայի պառլամենտում:

Իշխան իրաւունքի այս պատասխանը ստացվելու ժամանակ հասավ նաեւ էրզրումի հյուպատոսների ներկայացրած միացյալ զեկուցագիրը: Այս զեկուցագրից երևում էր, որ հայերի վիճակը դժվարացել է և քաղաքում գտնվող հյուպատոսները իրենց թարգմաններին ուղարկել են նահանգապետի մոտ, իսկ վերջինս նրանց բարյացակամորեն շնորհակալութեամբ բացի, հայտնել է, որ նման տեղեկութիւնները որեւէ հիմքից զուրկ են:

Այդ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Ստամբուլում գործում էին միասնաբար: Երկու դեսպանները մի հուշագրի հետ միասին կազմել էին բարենորոգումների մի նախագիծ: Այդ հուշագիրն ու նախագիծը Բարձրագույն Դռանը պետք է հաղորդվէին Լիսապաշտոնական ձեռքով:

Քանի որ Աբդուլ Համիդը հայտնել էր իր համաձայնութիւնը, Հանթըն բոլորովին անկախ էր թողնում իր դեսպանին: Իսկ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը կասկածում էր այս նախագծի բարեհաջող արդյունքի վրա, բայց նա էլ ամբողջ գործը թողնում էր երկու դեսպանների հեռատեսութեանը:

Երկու դեսպանները հուշագիրը և բարենորոգումների նախագիծը 1895 թվականի մայիսի 11-ին ներկայացրել էին Բարձրագույն Դռանը: Այս նախագիծը վերաբերում էր էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքիի նահանգներին: Հուշագրի զանազան կետերը հետևյալներն էին.

1. Անհրաժեշտութեան դեպքում կրճատել նահանգների թիւը:

2. Երաշխիքներ տալ կուսակալների ընտրութեան հարցում:

853 3. Ներում շնորհել քաղաքական հանցանքների համար դատաւարութեամբ կամ բանտարկված հայերին:

4. Վերադարձնել գաղթած և կամ քսորված հայերին:

5. (?)

6. Հետաքննել բանտերի և բանտարկյալների վիճակը:

7. Նահանգներում բարենորոգումների գործադրմանը հսկելու համար նշանակել արտակարգ կոմիսար:

8. Ստամբուլում ստեղծել մշտական վերահսկիչ հանձնաժողով:

9. Հատուցել Սասունում և ուրիշ վայրերում տեղի ունեցած դեպքերից հայերի կրած վնասները:

10. Կրոնափոխության հարցը դնել օրինական հիմքի վրա:

11. Ամրողչապետ գործադրել ու պահպանել հայերին տրվող առանձնաշնորհումները:

12. [Բարեկալի] Անատոլիայի մյուս նահանգներում ընկալվող հայերի վիճակը:

Այս նախագիծը Անգլիային այնքան էլ չէր գոհացրել: Անգլիական կառավարությունը չէր կարողացել իր ցանկացած հողվածներն ավելացնել այս նախագծին, որովհետև Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները հայտնել էին, որ այդ հողվածները շատ դժվար կլինեին ընդունել տալ ինչպես իրենց կառավարություններին, այնպես էլ Բարձրագույն Դռանը: Սակայն Անգլիան այս մասին որոշել էր պահանջել դոնե մյուս պետությունների բարոյական օժանդակությունը, որի համար դիմել էր Գերմանիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի կառավարություններին: Գերմանիայի կառավարությունը Անգլիայի առաջարկի կապակցությամբ դիմել էր Աբդուլ Համիդին, որը ոչ միայն չէր համաձայնվել բարենորոգման վերաբերյալ Գերմանիայի ներկայացրած առաջարկին, այլև օրից օր ձգձգել էր հիշատակագրին տալիք սլառասխանը:

Այդ միջոցին Դիարբեքի Ֆրանսիական հյուպատոսից ստացված մի ղեկուցագրում հայտնվում էր, որ քրդերը դարձյալ մտադիր են հարձակվել հայերի վրա: Ֆրանսիական հյուպատոսի ալս ձեռնարկին չմասնակցեց ուս հյուպատոսը: Նույն միջոցին իշխան Լոբանովն էլ Պետերբուրգի անգլիական դեսպանի հետ ունեցած իր տեսակցության ժամանակ տեղեկացրեց, որ Հայաստանից ստացված լուրերը չափազանց տագնապալի են և որ հաջորդ, հենվելով լոնդոնում գտնվող կոմիտեների վրա, սլառաստում են խռովություն: Իշխան Լոբանովի ալս խոսքերը իսկույն հակադրեցություն առաջացրին Ստամ-

բուլում: Աբդուլ Համիդը հայտնեց, որ առայժմ բարենորոգումների նախագծի քննության ժամանակը չէ: Անգլիական կառավարությունը պնդեց, որ բարենորոգումների նախագիծը քննարկվի: Նույն միջոցին իշխան Լոբանովը Ստամբուլի իր դեսպանին՝ հեռագրով հայտնեց, որ Ռուսաստանը չպիտի կարողանա հետևել Անգլիայի հետապնդած ուղղությանը և վճռականապես դեմ է ապագայում Անատոլիայում հայկական թագավորության ձևով հայկական նահանգի ստեղծմանը, որը ունենա ինքնավար վարչություն\*:

Աբդուլ Համիդը մինիստրների խորհուրդ գումարելով, բարենորոգումների նախագծի վերաբերյալ նախապատրաստեց մի պատասխան, որը սակայն բացասական պատասխան բովանդակելու պատճառով ուշադրության չառնվեց դեսպանների կողմից: Իշխան Լոբանովը հայտարարեց, որ Աբդուլ Համիդից այդպիսի պատասխան արդեն սպասելի էր, բայց եթե նա նույնիսկ համաձայնվի էլ հայերի համար կատարվելիք բարենորոգումներին, ապա հավանություն չի տա Անատոլիայի սահմանի վրա նոր Բուլղարիայի ստեղծմանը:

Այդ միջոցին երեք դեսպանները Ստամբուլում բավականին աշխատեցին հայերի համար: Սակայն Փարիզից ստացված հաղորդագրության մեջ պարոն Կամբոնի ուշադրությունը հրավիրվում էր մակեդոնական հարցի վրա, Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովին էլ հանձնարարվում էր առանձնապես ջանք չթափել Բարձրագույն Դռանը ներկայացվելիք բարենորոգումների առաջարկում:

Բավական ժամանակ անցնելուց հետո Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները իրենց ստացած հրահանգների համաձայն հրաժարվեցին բանակցություններից: Այս բանից Աբդուլ Համիդը շատ գոհ մնաց: Նա արտակարգ կոմիսար ուղարկեց Անատոլիա, բարենորոգումների հարցում ևս շատ խուսափողական պատասխաններ տվեց դեսպաններին: Վերջապես անգլիացիների համբերությունը սպառվեց: Չեսթերում գումարված վիթխարի մի միտինգում Գլադստոնը իր արտասանած ճառում թուրքերի հան-

\* «Կապուլյտ գիրք», 1896, էջ 73—76:

դեպ խիստ լեզու գործածեց: Գլադստոնը հանձնարարեց, որ Անգլիան խստությամբ գործի Արդուլ Համիդի նկատմամբ: Նույնիսկ Ստամբուլում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանների համբերությունը սպառվեց: Սակայն իշխան Լորանովը սրան էլ առարկեց. նա հայտնեց, որ դեսպանները շատ են առաջ գնում, և որ բարենորոգման նախագիծը ընդունելի չէ: Այդ ժամանակ անգլիական կառավարությունը առաջարկեց սահմանափակել վարչական դործերի նկատմամբ եվրոպական տերությունների կողմից հսկողություն սահմանելու պահանջները: Իշխան Լորանովը այս նախագիծը Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի ոգուն համապատասխան գտավ: Գերմանական կառավարությունը խիստ տոնով հասկացրեց Քարծրագույն Դռանը, որ պետք է ընդունել Անգլիայի առաջարկը: Երեք դեսպանները, որոնք մինչև այդ հրաժարվում էին բարենորոգման պահանջներից, այս անգամ արտահայտվեցին միջազգային լվերահսկիչ հանձնաժողով ստեղծելու օգտին: Այդ կասկածությունները Ռուսաստանը հայտարարեց, որ եթե Քարծրագույն Դռուը չհամաձայնվի այդ մտքին, ապա ինքը առանձին պիտի մնա Անգլիայի հետ: Դրանից հետո քննվեց այն հարցը, թե քանի հոգուց պետք է բաղկացած լինի հանձնաժողովը: Սակայն այդ ժամանակ իշխան Լորանովը հանկարծ փոխեց իր միտքը և, պահանջելով զործադրել բարենորոգումները և արագ կերպով լուծել այս հարցը, հետևյալ հեռագիրը ուղարկեց Լոնդոն:

«Քարծրագույն Դռուը, լորդ Սոլսբերիի առաջարկած վերահսկողությանը ընթացք չտալու համար, ընդունել է [մի սկզբունք], որ դեսպանների թարգմանները ուղղակի կապված լինեն առաջարկված նախագծում նշված վերահսկիչ հանձնաժողովին, և շատ աննշան փոփոխություններով հավանություն է տալիս մեր բոլոր պահանջներին: Հալկական հարցը իր վախճանին հասցնելու տեսակետից այս արդյունքը կարելի է գոհունակության առարկա համարել»:

Քարծրագույն Դռան ընդունած կետերը հիմնականում ոչ մի կարևորություն չունեին: Կառավարությունը առաջարկված բարենորոգումները ընդունել էր ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ Օսմանյան հրկրի վրա տարածելու պայ-

մանով, սակայն իշխան լորանովը այս պարագան շատ հարմար գտավ: Դեսպաններին առաջարկվեց իրենց կառավարություններին ստանալիք հեռագրերի համաձայն ընդունել Բարձրագույն Դուռն նախագիծը: 1895 թվականի հոկտեմբերի 17-ին տրվեց կայսերական մի հրովարտակ: Ֆրանսիական և ռուսական թերթերը այս հրովարտակը ընդունեցին որպես հայկական ճգնաժամի վախճան, բայց իրականում այդ հրովարտակը ոչ մի հարց չէր լուծում: Վճռականորեն մերժվեց մեծ տերությունների վերահսկողությունը, իսկ այդ միջոցին տեղի ունեցած խռովությունները փաստորեն հաստատում էին այս բարենորոգման անբավականությունը, որովհետև Ստամբուլը լուղում էր կրակի ու արյան մեջ (1895):

Երբ սկսվեց Ստամբուլի ջարդը, դեսպանատան նավերից վեցը Թարաբիայից շարժվելով եկան Թոփխանեի դիմաց: Դեսպանատների թարգմաններից հինգ հոգի գնացին Բարձրագույն Դուռ և մի հուշագիր հանձնեցին: Ռուսական թարգմանը չէր միացել նրանց: Ավստրիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Անգլիայի թարգմանները եկան: Բարձրագույն Դուռ և Դռնից ստացան հետևյալ պատասխանը. «Այդ մասին տեղեկություն չունենք»: Այդ պարագային մեծ տերությունների դեսպանները մի հուշագիր կազմելով, պահանջեցին քաղաքում պահպանել անդորրություն և ապահովություն: Ի պատասխան դրան Բարձրագույն Դուռը հայտարարեց, որ հանցանքը բացարձակապես հայերինն է, բայց և այնպես իսկական ոճրագործները երևան հանելու համար կկատարվի || հետաքննություն: Այդ դեպքում դեսպանները պահանջեցին ազատ արձակել եկեղեցիներում ապաստանած և թշվառության մատնված հայերին: Դեսպաններն սկսել էին այլևս ինքնուրույն գործել: Այս անգամ Ավստրո-Հունգարիան էլ սկսել էր պաշտպանել անգլիական քաղաքականությունը:

Արդարև այդ ժամանակ Թուրքիայի ներքին կացությունը խառնակ և վատ վիճակում էր: Տրապիզոնի ջարդը չորս կողմը ներկում էր արյունով, Մակեդոնիան վառվում էր խռովության բոցերի մեջ, Ավստրո-Հունգարական կառավարությունը այս դրությունը նկատի ունենալով, առաջարկել էր խիստ ճնշում գործադրել Աբդուլ Համիդի վրա:

Իտալական կառավարությունն էլ համաձայնվել էր այս ցանկությանը:

Անգլիական պետությունը համոզվեց, որ այն ամենը, ինչ չէր կարող ձեռք բերել երկյակ զինակցությունից, կարող է ձեռք բերել շնորհիվ եռյակ զինակցության, և նպատակահարմար համարեց նոր պահանջներ ներկայացնել Բարձրագույն Դռանը: Հայոց պատրիարքը մի խնդրագիր-դիմում ներկայացրեց մեծ տերություններին և խնդրեց վերջ տալ ջարդերին, որովհետև Անատոլիայում ջարդը շարունակվում էր ամիսներ ի վեր:

Իսկ Ավստրիայի կառավարությունը հասկացավ, որ Մակեդոնիայում պայթելու է ավելի սաստիկ խռովություն: Անգլիայում հուզումը գնալով ավելանում էր: Նոյեմբերի 2-րդ օրը Լոնդոնում կազմակերպվեց մի վիթխարի ցույց, որտեղ առաջարկվեց, որ քրիստոնյաներին ազատագրելու համար մեծ տերությունները գործեն միասնաբար:

Այդ օրը ռուսական դեսպանը հրաման ստացավ՝ անտեղի կերպով մարդկային կորուստի առիթ չտալու համար, գործել մյուս ընկերների հետ միասին: Իշխան Լոբանովը համաձայնվեց գործակցել մեծ տերություններին: Սակայն Անատոլիայից հասած տեղեկությունները չափազանց աղետալի էին: Զարդը շարունակվում էր սոսկալի չափերով: Այս պատճառով մեծ տերությունները այս խառնակություններին վերջ տալու համար առանձին հուշագրեր պատրաստելով, հանձնեցին Բարձրագույն Դռանը:

Արդուլ Համիդը ի պատասխան այս հուշագրերին հայտնեց, որ բոլոր ոճրագործները պիտի սլատվեն և տրված կայսերական հրովարտակի բովանդակած բարենորոգումները կհրատարակվեն թերթերի միջոցով: Անգլիան, համոզված լինելով, որ իրեն օժանդակողներ կգտնի, ոչ մի կարևորություն չտվեց այս պատասխաններին: Նոյեմբերի 9-ին Լոնդոնի քաղաքապետարանում կազմակերպված 11 խնջույքում լորդ Սոլսբերին արտասանեց մի ճառ: Այս ճառում նա խոսեց այն մասին, թե յուրաքանչյուր իր անհատական կառավարություն իր շարագործությունները շարունակելու դեպքում, որպես համաշխարհային կանոնի պահանջ, ինչպիսի՞ պատիժների պետք է ենթարկվի:

Անգլիան այդ ժամանակ շատ գոհ մնաց, երբ Քյամիլ

փաշան ստանձնեց սաղրաւամի պաշտոնը: Սակայն հազիվ մի ամիս անց Աբդուլ Համիդը կարծելով, թե երկրում կարող է հաստատել սահմանադրութիւն և ազատ վարչութիւն, իսկույն պաշտոնից հեռացրեց Քյամիլ փաշային: Նոր սաղրաւամի ապիկարութեան և Անատոլիայում ջարդերը շարունակվելու պատճառով դեսպանները առավել ևս ուժեղացրին իրենց խստութիւնը, ցանկացան իմանալ, թե ինչ միջոցներ ձեռք կառնի Բարձրագույն Դուռը: Անգլիական վերջնականապէս որոշեց միջամտել:

Նոյեմբերի 9-ին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ ռուսական դեսպան պարոն Նելիդովը հայտնեց, որ նոր ջարդ տեղի ունենալու դեպքում ինքը պատրաստել է մի նախագիծ անհրաժեշտ միջոցառումների մասին: Չորս օր հետո պարոն Նելիդովը քննարկման տարակա դարձրեց այս նախագիծը: Դրա էութիւնը հետեւյալն էր. մեծ տերութիւնների դեսպաններից յուրաքանչյուրը իր կառավարութիւնից պետք է պահանջի դեսպանական երկրորդ նավայս նավերում գտնվելու և առնվազն հարյուր հիսունից երկու հարյուր մարդ: Վեց հարյուր մարդով այսպիսի վեց նավեր եթե գալու լինեն, հավանաբար բարոյական ազդեցութիւն կգործեն: Սակայն այս առաջարկի վերաբերյալ անհնարին եղավ համաձայնութիւն հաստատել դեսպանների միջև:

Երբ Աբդուլ Համիդը այս լուրն ստացավ, խելքը գլխից թոցրեց: Ուղեց իսկույն ապավինել իր գերմանացի բարեկամի օգնութեանը: Արդարև, դրանից առաջ գերմանական կառավարութիւնը հայտնել էր, որ ծովին վերաբերող մի շարք պատճառներով չպիտի կարողանա մասնակցել այդ կարգի գործերին: Աբդուլ Համիդը մի նամակ գրեց Գերմանիայի կայսրին: Իր այս նամակում նա գրում էր, որ մալրաբաղաւորում կարգ ու կանոնը սլահպանելու համար կանի հնարավոր ամեն բան, որ մինչև հիմա ոչ մի չնչին դեպք անգամ տեղի չի ունեցել, իսկ դեսպանական երկրորդ նավերը կարող են բոլորեքել մոլեգին կրքեր, հետևաբար այս մասին անհրաժեշտ օգնութիւն ստանալու համար դիմում է իր վաղեմի և անկեղծ բարեկամին և խնդրում է օժանդակել իրեն, որ մյուս հինգ պետութիւնները հրաժարվեն իրենց առաջարկներից:

Սակայն մեծ տերութիւնները շարունակում էին հա-

մառորեն պնդել, որ պահականավեր ուղարկվեն: ॥ Դեկտեմբերի 9-ին Ռուսաստանի կայսեր կողմից Աբդուլ Համիդին ուղարկված նամակը վերացրեց բոլոր դժվարությունները: Աբդուլ Համիդը ընդունեց երկրորդ պահականավեր ուղարկելու առաջարկը և հարցը այդպես էլ լուծվեց:

Այդ միջոցին փոխվեց Ֆրանսիայի կաբինետը, այդ պատճառով էլ Ֆրանսիական դեսպանը սկսեց համակրանք ցույց տալ անգլիական դեսպանի ձեռնարկներին: Էրզրումի, Սեբաստիայի և Դիարբեքիի հյուպատոսներից ստացված տեղեկագրերում խոսվում էր Անատոլիայի ողբալի վիճակի մասին:

Աբդուլ Համիդի համար այսպիսի խառնակությունները համարվում էին հասարակ դեպքեր: Աբդուլ Համիդը մի կողմից ցանկանում էր առիթ չտալ եվրոպական միջամբտություն, մյուս կողմից ուզում էր երկրի ներքին գործերը վարել ըստ իր ցանկության: Աբդուլ Համիդը ցանկացավ սադրազամ նշանակել Սալիդ փաշային: Նրան պալատ կանչեց և առաջարկեց սադրազամի պաշտոնը: Սալիդ փաշան պատասխանեց, որ մինչև չստեղծվի անկախ, պատասխանատու և արքայական ցանկությունը կատարելու պատրաստ կաբինետ, ինքը չի կարող ընդունել այդ պաշտոնը: Այս պատասխանից Աբդուլ Համիդը սաստիկ դայրացավ: Այդ պատճառով Սալիդ փաշան իր տղայի հետ փախավ անգլիական դեսպանատուն: Անգլիական դեսպանը մյուս դեսպանների օգնությամբ այս հարցն էլ լուծեց, իսկ Սալիդ փաշայի առաջարկած անկախ և պատասխանատու կաբինետի գաղափարը հարմար նկատելով, պաշտպանեց և առաջ քաշեց: Իշխան Լոբանովը հայտնեց, որ դրա անհրաժեշտությունը այլևս չկա, որ Աբդուլ Համիդը արդեն գործադրում է իր բոլոր ջանքերը, իսկ Ռուսաստանը ազդում է Բելգրադի, Բուխարեստի և Աթենքի վրա, հետևաբար այս կողմերից ոչ մի դժվարություն չի ծագի: Լոբանովի կարծիքով, Թուրքիան կարգի բերելու ջանքերը ժամանակի ավելորդ կորուստ էին:

Այս միջոցին ստացվեց հյուպատոսների ղեկուցագրերը Ռուֆայի ջարդի մասին: Երբ անգլիական դեսպանը խոսեց այս դեպքերի մասին, իշխան Լոբանովը, պատասխա-

\* «Կապույտ գիրք», 1896, էջ 22:

նելով նրան, ասաց. «ամեն ինչ հնարավոր է»: Իսկ եռյակ զինակցությունից այլևս ոչ մի հույս չկար: Գերմանական կառավարությունը բոլորովին կարևորություն չէր տալիս այս հարցերին, իսկ Իտալիան որոշակի նպատակներ էր հետապնդում Հաբսբուրգներում: Ինչ վերաբերում է Ավստրիային, ապա նա, ենթարկվելով Մակեդոնիայի մասին Ռուսաստանի տված հավաստիացումներին, պահանջում էր պահպանել գոյություն ունեցող դրությունը և ղգուշանում էր այդ դրությունը խախտող ամեն մի քայլից:

861

|| Այդքան ջանքերից հետո էլ Անգլիան դարձյալ չհասավ իր նպատակին: Եզիպտոսում ունեցած իր շահերից չզրկվելու համար Անգլիան ևս ինքն իրեն ետ պահեց: Անգլիայի և Ամերիկայի հայկական միություններից ստացված խնդրագրերի կապակցությամբ Վիկտորյա թագուհին Աբդուլ Համիդի գլխի վրա շարժելու համար մի նամակ գրեց: Աբդուլ Համիդը այս նամակին պատասխանեց իր ձեռքով գրված մի նամակով: Այդ նամակում նա ցավ հայտնեց, որ վերջին դեպքերի մասին անգլիական ժողովուրդն ու վեհապետը սխալ լուրեր են ստացել: Նույնիսկ հասկացրեց, որ թագուհու շնորհիվ կան հասարակական կարծիքը մոռորության մեջ գցող հայտարարություններ, մինչդեռ հայերը բոլոր կողմերում շարունակ հարձակողական շարժումներ են կատարել, մղկիթներում աղոթքների ժամանակ հարձակվել են մուսուլմանների վրա, հայերի կողմից իսլամները բազմաթիվ վայրագությունների են ենթարկվել, բոլոր հայերը զինված են եղել մարտին հրացաններով, ուժանակներով և ռումբերով, իսկ մուսուլմանները ինքնապաշտպանության համար ունեն միայն հնացած զենքեր\*: Աբդուլ Համիդը դեպի անատոլիական թարգմանին պալատ կանչելով, նամակը հանձնեց նրան:

Երբ Աբդուլ Համիդը զբաղված էր այսպիսի գործերով, մեկը մյուսի ետևից ստացվում էին հյուպատոսների ղեկուցագրերը ջարդերի մասին: Այդ ղեկուցագրերից պարզվում էր, որ բողոքական միսիոներները բոլոր կողմերում արհամարհանքի էին ենթարկվում: Երզրումում անգլիական հյուպատոսը ստիպված էր եղել պահապան զինվորներ պահել նրանց եկեղեցիներում ու դպրոցներում: Բիթլիսում

\* «Կապուլտ դիրք», 1896 թ., էջ 22:

տեղի էին ունեցել շատ խառնակություններ: Խարբերգում  
սպասվում էր նոր խռովություն:

Երբ անգլիական կառավարությունը այս դեկուցա-  
գրերն ստացավ, Ամերիկայի կառավարության հետ միա-  
սին դիմեց Բարձրագույն Դռանը: Բարձրագույն Դռունը այդ  
դիմումին պատասխանեց շատ անփութ: Այդ պատճառով  
Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանները, դի-  
մելով Բարձրագույն Դռանը, պահանջեցին գործադրել բա-  
րենորոգումների նախագծի մասին եղած կայսերական  
հրովարտակը: Ռուսական կառավարությունը մի շարք հա-  
լերի բռնի իսլամացման առթիվ այն աստիճան ղայրա-  
ցավ, որ մարտի 19-ին ռուսական դեսպանը ևս միացավ  
վերահսկիչ հանձնաժողով կազմելու մասին մեծ տերու-  
թյունների արտահայտած ցանկությանը: Դեսպաննե-  
րը || վճռականորեն պահանջեցին գործադրել բարենորո-  
գումները: Մասնավորապես Վանի հյուպատոսից եկած գե-  
կուցագիրը խիստ ղայրույթ պատճառեց ռուսական դեսպա-  
նին: Ապրիլի 16-ին երեք դեսպանատան թարգմանները,  
գնալով Բարձրագույն Դռունը, չափազանց խիստ լեզու գոր-  
ծածեցին: Ֆրանսիական դեսպանը նույնիսկ գործնական  
քալլ անելով, Սալվադորի սպանության առթիվ քննություն  
կատարելու համար քննիչ հանձնախումբ ուղարկեց ենիջե-  
կալի: Ֆրանսիայի այս վերաբերմունքը սլալատի արտակարգ  
ղայրույթի պատճառ դարձավ: Այդ միջոցին պալատը Փարի-  
զի դեսպան Մյունիթ քեյից ստացավ մի հեռագիր, որի  
իմաստը այս էր. «Այստեղի օսմանցի երիտասարդները հա-  
րուստ շլինելու հետևանքով ենթարկվում են խռովարարների  
աղղեցությունը»: Աբդուլ Համիդը, այս հեռագիրը ստանալով,  
ցանկություն հայտնեց, որ բոլոր երիտասարդները վերա-  
դառնան Ստամբուլ: Բայց քանի որ այդ ժամանակ գործի  
դուխ անցավ Հանոթոն, Աբդուլ Համիդը ազատ շունչ քաշեց:

Աբդուլ Համիդը այժմ աշխատում էր ցուցաբերել իր  
ամբողջ դիվանագիտական հմտությունը: Նախ, Ռուսաս-  
տանի կողմից նա այլևս ոչ մի վախ չունեց, որովհետև Ռու-  
սաստանը դեռ շարունակում էր իր կողմնակալությունը:  
Գնալով Ֆրանսիային, Աբդուլ Համիդը եգիպտական հարցում  
աշխատում էր պատրանքներով զբաղեցնել Ֆրանսիային,  
ձգտելով ալեկացնել նրա հույսերը եգիպտոսի նկատմամբ:  
Աբդուլ Համիդը խոստանում էր, որ երբ Օսմանյան երկրում

անդորրութիւն հաստատվի, Եգիպտոսում Ֆրանսիայի համար նպաստավոր հող կպատրաստվի և կաշխատի, որ Ֆրանսիան վրեժ լուծի Անգլիայից:

Վեց ամիս շարունակվող ջարդերից հետո Եվրոպան կարծեց, թե հայկական հարցը ամբողջովին լուծվեց: Հայերի խռովութիւնների նպատակն էր ցույց տալ Եվրոպային, որ Հայաստանը գոյութիւն ունի, իսկ օսմանյան պետութիւնը ոչ մի ուժ չունի: Ահա դրա համար 1896 թվականից սկսած նոր «Դրոշակ» կոմիտեն սկսեց դարձյալ խռովութիւններ նախապատրաստել: Այս կոմիտեի անունն էր «Դաշնակցութիւն», այսինքն՝ «Միութիւն» կուսակցութիւն: Կուսակցութեան կենտրոնը գտնվում էր Թիֆլիսում: Կոմիտեն փետրվար ամսին բարենորոգումների հանձնաժողովի անդամներին և պալատից ուղարկված փաշաներին հեռացնելու համար զրգռեց Վանի ժողովրդին: Ամերիկյան միսիոներների և անգլիական հյուպատոսի միջնորդութիւնը ձախողեց այս ձեռնարկը: Հունիս ամսին նրանք դարձյալ խռովութեան դրդեցին ժողովրդին. այդ ժամանակ Կանում տեղի ունեցավ սոսկալի ջարդ\*:

863 || Անատոլիայում տեղի ունեցած այս ջարդի պատճառով Ստամբուլի հայերը ամբողջովին պաշտպանեցին դաշնակ կուսակցութիւնը: Մեծ տերութիւնների դեսպաններին տրված հանրագրութեան մեջ իրենց միտքը արտահայտեցին այսպես.

«Ձնայած, որ մեղ բազմիցս փայլուն խոստումներ են տրվել մեր ցավալի վիճակին անհրաժեշտ բարենորոգումներ շնորհելու մասին, սակայն Թուրքիայում ապրող հայերը, չկարողանալով համբերել տեղի ունեցող բռնութիւններին, որոշեցին դիմել բոլոր միջոցներին՝ ազատվելու համար իրենց կործանող և ոչնչացնող բռնութիւնից: Հայերը կտրուկ կերպով հայտարարում են, որ ստիպողաբար իրենց ձեռնարկած միջոցառումների պատճառով առաջանալիք պատասխանատվութիւնը ամբողջովին ընկնում է կառավարութեան վրա և հուսահատութեան պատճառով տեղի ունենալիք դեպքերի ամբողջ պատասխանատվութիւնը բարդում են շարաքաստիկ հարձակողների վրա»:

Ստորագրութիւն՝ Թուրքիայի հայեր

\* Վիկտոր Բերար, Սուլթանի քաղաքականութիւնը, էջ 348:

Աբդուլ Համիդը, տեղեկացած լինելով այս ուղղությամբ հայերի ձեռնարկած միջոցների մասին, ամբողջությամբ զործադրեց անհրաժեշտ միջոցառումներ: 1896 թվականի օգոստոսի առաջին օրը Ստամբուլ եկավ համիդիյե ղնդերից մի վաշտ հեծելազոր: Աբդուլ Համիդը այս միջոցը ձեռք առնելուց հետո պահանջեց, որ հայոց պատրիարք Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տա: Աբդուլ Համիդը բուլղոսի շէր համակրում Իզմիրլյան էֆենդին: Հատկապես և՛ քաղաքական շրջաններում Իզմիրլյան էֆենդիի ունեցած բարձր վարկը կրկնակի ավելացնում էր Աբդուլ Համիդի կասկածները:

Աբդուլ Համիդը շատ էր աշխատել, որ Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տա, բայց հայերի խնդրանքով շատ անգամ այդ մտքից հրաժարվել էր. իսկ այս անգամ, երբ ժամանել էին համիդիյե ղնդերը, Աբդուլ Համիդը պնդեց իր այս մտքի վրա: Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տվեց: Աբդուլ Համիդը, ջնջելով հայ համայնքի ընտրական օրենքը, Իզմիրլյանի տեղ նշանակեց անարժան մեկին:

Հայերը երբեք չկարողացան տանել այս վիճակը: Օգոստոսի վերջերին դաշնակցական կուսակցությունը մեծ տևություններին մի հուշագիր ուղարկելով, իր մտքերը հայտնեց այսպես.

«Բռնության ենթակա ազգերի համար էլ համբերության մի սահման կա: Երբեք չենք կարող հանդուրժել, որ ժամանակին եկեղեցիներից ներս չընդունվող մի հոգեւորականը հայ ազգի անունից համբուրի մի ձեռք, որ այսօր մեր հարյուր հազարավոր կրոնակիցների սպանության (հրամանն) է ստորագրել: || Հայ ազգը նորից պիտի պոռթկա և այս ընդվզումը պիտի արտահայտվի գործնականորեն, իսկ դրա պատասխանատվությունը ընկնելու է Աբդուլ Համիդի և մեծ տերությունների դեսպանների վրա»:

Արդարեւ, օգոստոսի 26-ի ջարդը ամբողջությամբ հաստատեց այդ միտքը: Մի քանի օր Ստամբուլ քաղաքը ներկվեց ալ-կարմիր արյունով: Այս եղեռնը հայերի հանդեպ Աբդուլ Համիդի գործած ոճիրներից վերջինն ու ամենազարհուրելին էր:

Մեծ տերությունները, տեսնելով այս վիճակը, մի քիչ վարանեցին: Սակայն նրանք էլ, չտանելով թափված անշափ

շատ արյունը, պալատից պահանջեցին վերջ տալ ջարդին: Ռուսաստանը այս անգամ վարանեց, որովհետև այդ միջոցին մեռած էր իշխան Լոբանովը:

Այժմ բոլորի հայացքներն ուղղվեցին դեպի Ֆրանսիա: Բայց Գաբրիել Հանոթոն իր արտասանած ճառում հայտնեց, որ Արևելքում ոչ մի փոփոխություն տեղի չէր ունեցել, և ֆրանսիական կառավարությունն էլ երբեք չի ընդունի միջամտության դադարափարը:

Սակայն գեսպանները ղարհուրել էին Ստամբուլի ջարդից: Աբդուլ Համիդին իր բոլոր ոճրագործությունները խիստ լեզվով հասկացնելու համար մի հուշագիր պատրաստեցին և ուղարկեցին Բարձրագույն Դուռ: Հուշագրի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«Մեծ տերությունների գեսպանները, հենվելով օգոստոսի 15-ի համատեղ հուշագրի վրա, Բարձրագույն Դուռն ուղարկություն են հրավիրում վերջերս մայրաքաղաքն ու շրջակայքը ալ-կարմիր արյունով շաղախած խառնակությունների, հատկապես շատ վտանգավոր հետևյալ կետի վրա: Ստույգ կերպով ապացուցված է, որ հայերին սպանող և դրգռիչներին գտնելու պատրվակի տակ տներն ու խանութները կողոպտող վայրագ հրոսակները մոլեռանդ ժողովրդի կողմից պատահաբար կաղմակերպված գործ չէ, այլ տեղական իշխանություններին հայտնի, բայց դրանց կողմից չդեկավարվող մի քանի մասնավոր կաղմակերպությունների գործն է:

Հետևյալ պարագաները հաստատում են այս պնդումը.

1. Հայ խռովարարների կողմից օսմանյան բանկի գրավման լուրը հաղիվ էր տարածվել, դեռ ոստիկանությունը և զինված ուժերը դեպքի վայրը չհասած, այդ հրոսակները միաժամանակ դուրս եկան քաղաքի զանազան կետերից: Ինչպես Բարձրագույն Դուռն էլ հայտնի է, անհրաժեշտ էր ոստիկանությանը ավելի շուտ տեղյակ պահել զորքերիչների ոճրագործությունների մասին:

2. Այս հրոսախմբերը կազմող մարդկանց մեծամասնությունը զգեստավորված և զինված էր նույնանման:

865

|| 3. Սրանց հետ միասին կային նաև շարքային զինվորներ և ոստիկաններ: Ոստիկանությունը ոչ միայն չէր կանխում ամբոխի ոճրագործությունը, այլև ինքն էլ էր մասնակցում դրան:

212

4. Նկատվում էր նաև, որ ոստիկանների մի մասը խուժանին բաժանում էր սուր ու դանակ և ամբոխին ցույց էր տալիս հայերի գտնված տեղերը:

5. Ամբոխը կայսերական պալատի շրջակայքում, զինվորականների և զինվորների աչքի առաջ բոլորովին ազատ թափառում էր և ոճիրներ գործում:

6. Մարդասպաններից մեկը դեսպանատան թարգմաններից մեկի կողմից ձերբակալվելու ժամանակ հայտնել է. որ զինվորները չեն կարող ձերբակալել իրեն: Վերջը պալատ տարվելու ժամանակ պալատականների կողմից ընդունվել է որպես մտերիմ բարեկամ:

7. Եվրոպացիների մոտ ծառայության մեջ եղած և ջարդի ընթացքում անհայտացած երկու թուրքեր, վերադառնալուց հետո հայտնեցին, որ հայերին սպանելու համար իրենց տվել են սուր և դանակ»:

Ահա այս փաստերին այլևս ոչ մի խոսք չի կարելի ավելացնել:

866 Եթե նկատի առնվի իրական կացությունը, մեծ տերությունների լի ներկայացրած այս հուշագրում կար շատ մեծ անտեղյակություն: Անկարելի էր ժխտել Աբդուլ Համիդի բռնությունները: Սակայն հասարակական հոգեբանության տեսակետից միանգամայն բնական էր, որ, ումբերով Բարձրագույն Դռան և օսմանյան բանկի վրա հայերի գործած հարձակման ժամանակ բռնակիրները և նրանց նման անձինք խումբ-խումբ հանդես եկան միաժամանակ: Երկրորդ, ճիշտ չէր հավաքական կերպով հարձակվող ժողովրդի միատեսակ զգեստավորվածությունը: Այս ջարդը, բոլոր պարագաներում մի ահարկու եղեռն էր մարդկության դեմ: Իսկ այս եղեռնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած, նույն Աբդուլ Համիդ երկրորդն էր, որը ղեկավարում էր Յըլդըզի այդ հրոսախումբը և կոտորում էր ոչ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում էր տանում ամբողջ հայրենիքը: